За життя розплата тільки кров'ю,

Тільки смертю переможеш смерть.

Василь Еллан.

Кость Горобенко оглянув свій партбілет, і на цей раз чомусь надто виразними і многозначними здалися йому кілька таких знайомих і звичайних слів:

Російська Комуністична Партія (більшовиків).

Кость в'яло подумав: це нісенітниця — друкувати українською мовою "російська"... А втім, не це, власне, впадало в око і настирливо вимагало на самоті витягати з кишені рожеву книжечку і вдивлятися в першу сторінку.

Вся суть, уся непорушна сила її, що концентрувала Костеву увагу протягом кількох місяців, була в тому, здається, зовсім зайвому слові, що притулилося збоку, заховалось навіть у дужки, але яке насправді було і не зайве, і не звичайне — (більшовиків)...

"Більшовик!" — це зовсім не те, що "комуніст". "Комуніст" — це термін новий, і Кость призвичаївся до нього одразу, навіть зріднився з ним. А ось із "більшовиком", цебто з тим самим більшовиком, що за недавньою термінологією, — на вістрях багнетів "ніс із півночі, з Росії, на Україну..." — ні.

Кость поклав партбілет на стіл і озирнувся по кімнаті. Було тихо. Крізь одчинене вікно із саду долітало однотонне щебетання якоїсь безглуздої пташки. Десь за листям дерев перевалювало на захід сонце, і його кволе проміння

позначилось на стіні сіруватою мармуровою мережею. Розкидані книжки, штани на подушці, наган на столі — все це було німе й глухе. Ніщо не могло підслухати Костевмх думок, щоб потім нишком, у закутках, за спиною, шепотіти поміж членами організації. Кость спокійно подивився крізь вікно в сад і тихо сказав самому собі:

— Я — більшовик...

Він хотів це донести до самих глибин свідомості, але й на цей раз спорснув. Кость зніяковів і стомлено сів.

На вустах заграла легка іронічна посмішка. Було неприємно. Отак само він колись обдурював батьків і ховався з "одиницею" за диктант. Яка різниця? Тоді — "одиниця", а тепер — ті два будинки, що їх мав колись до публічного торгу нетяга-батько в цьому ж місті, і та гімназія, що стоїть і досі на розі двох вулиць у садку, але вже містить тепер у собі педкурси. Це вони муляють комуністичне сумління, або, кажучи просто, — душу, це вони не дають змоги спокійно, як і всім іншим членам організації, почувати себе більшовиком. Вони.

Кость сперся ліктем на стіл і подумав:

"Якого чорта липне це все до голови? Що батько був дрібним буржуа — це так. Факт. Ба навіть — він цілував соборному настоятелеві, каштановолосому панотцеві Гаврилові, руку і його сестра, що колись була мені рідною тіткою, — вдруге замужем за вихрестом-купцем — це також правда. Це все так. Але батько потурбувався вмерти за рік до революції, і, нівроку йому, добре зробив. Я ненавиджу його за те, що він був мій батько, і вдячний йому, що його тепер нема. В мене немає тепер нікого. І це так само правильно. Я не відповідаю за батьків. А втім, що ж: одним судилося бути

спадкоємцями свого класу, а іншим — ренегатами. Хай за їхньою теорією я — "дрібнобуржуазна інтелігенція". Я кажу трохи інакше — ренегат дрібної буржуазії. Важно те, як я сам думаю про себе, а не хтось інший. І немає мені ніяких докорів від самого себе! Так, я був український націоналіст, я був за голову повітової філії національного союзу; в цьому ж місті я, безусий юнак, що допіру скінчив гімназію, виступав у 1917-му на мітингах, розпинався на всяких зібраннях за "неньку", закликав собі в свідки спорохнявілу пам'ять усяких Сірків та Гордієнків. Це все відповідає дійсності, і я не ховаю це ні від кого. Це було раніше, а тепер я..."

Кость знову зупинився, але напружився і голосно вимовив: більшовик!

Але враз виринула, чи з гімназії, чи просто з дитячих літ, казочка і стало смішно й сумно.

Якийсь алхімік дошукувався філософського каменя. Він перемолився всім святим, яких тільки знав, благав богородицю, нарешті самого Христа допомогти йому, але всі вони були мовчазні, як звичайнісінький камінь з його дому. Тоді алхімік прокляв їх гамузом усіх і звернувся до сатани. Сатана з охотою згодився допомогти, але правив одного: "Ти знайдеш те, чого шукаєш. Тільки — одна умова, друже мій: тиждень не думай про білого ведмедя". Нещасний алхімік, що, здається, ніколи за все своє довге життя серйозно не замислювався над ведмедями взагалі, а білими зокрема, цілий тиждень ні на хвилину не міг позбутися цієї навісної думки про білого ведмедя.

Горобенко, посміхнувшись, подумав: "Більшовик" — це мій білий ведмідь, але якого ж філософського каменя дошукуюся я?.."

Він поклав у кишеню партбілет, узяв наган, щільно зачинив вікно і вийшов із дому.

Це кляте повітове місто з його безглуздими брудними завулками, шопою на базарі, незграбними рожевими купецькими домами, місто, де всі знають про кожного всяку дрібницю й одне одному осточортіли, це місто — свідок. Воно знає все. Ось Народний будинок. Тут стояв батько з царським портретом, коли була маніфестація з нагоди здобуття Перемишля; ось базар, за ним ліворуч вулиця, де жила в своєї тітки Надя...

Кость швидко ступав по м'якому базарному поросі. Тепер базар був мертвий. Огидливо стирчали гнилими кроквами напівзруйновані ятки. Це жертви боротьби комунвідділу з приватним торгом. Від яток смерділо людськими екскрементами, і довгий понурий м'ясний ряд скидався на перекинуті кінські кістяки.

Десь у кутку під кам'яницею, як неприкаяні, сиділи кілька перекупок з яблуками, ще далі селянський віз, збоку мур, і на ньому розсічений ринвою напис: "Сапожная мастерская Уездсо/беса".

Ринва нещадно розлучила дві частини слова і зробила так, що коли "уездсо" почувало себе якось сиротливо й самотньо, то "беса" було ніби саме на місці. Воно глузливо одскочило від ринви і, показуючи вгору язичка від "б", знущалось з правовірних міщан.

Це ширило між перекупками, колишніми купчихами й казначейшею всякі непевні чутки й підпирало їхні гадки щодо антихриста (самі ж признаються, що — бісове...). Горобенко зненацька подумав:

"А ось коли б написали по-українському — цього б не було, хай би й ринва розірвала". Проте одразу ж стало соромно свого власного примітиву. І потім він звернув увагу на цей мур не через "беса", а тому, що тут розстріляли когось петлюрівці, і Горобенко внутрішньо посміхнувся самому собі: "Власне, логічно, за загальним ходом тих подій, мене теж повинні були б розстріляти, і це дуже дивно, чому цього не сталось... Правда, я не був у війську, я, так би мовити, мирно політиканствував, але все ж таки..."

Горобенко перейшов бруковану широку головну вулицю і ступив на східці парадного ходу. Тут був колись банк, де служив батько його гімназіяльного друга, тепер — це робітничий клуб. Тут, звичайно, через брак великої зали в повітпарткомі, бувають загальні збори організації.

Пожовклі соснові гірлянди, паперові прапорці, неохайно прибиті портрети вождів, забруднені мухами й чиїмись пальцями плакати, розстроєне піаніно, на якому вічно хтонебудь несамовито вистукує "Інтернаціонала", — все це виглядало холоднувато й незатишно. Тут не почувалось дбайливих рук, приміщенню бракувало душі. Люди приходили сюди — раптом. Гомінкою юрбою вони враз заливали залу, приносили свій пах шкіри, дьогтю, шмаровидла, махорки, навіть куряви сільських доріг, і тоді розсувались безладно стільці, підлога вкривалась недокурками і в кімнатах стояв стовпом густий синюватий дим. А коли люди виходили, тоді в приміщенні було тихо, самотньо й сумно, як на згарищі.

Загальні збори ще не почались. Партійці заповнювали залу й купами розходились по кутках.

До Горобенка підлетіла Славіна. Її підстрижене волосся не личило до худого обличчя невиразних літ, і зовсім уже дратувала якась каблучка на пальці.

— Таварищ Гарабенко! Таварищ Гарабенко!.. Вона вчепилась худорлявими пальцями в його гудзика на сорочці і почала нещадно крутити:

— Де ж ви загаялись? Мені конче треба з вами поговорити.

Її російська мова з штучним московським акцентом одразу зменшила кілька тонів і перейшла в шушукання. Вона непомітно потягла Горобенка в дальній куток.

— Ви знаєте... Це неможливо!.. Це підриває авторитет. Фірсов учора виступав п'яний на учительських зборах!.. Це треба конче поставити на порядок денний... Аби ви знали тільки, як він...

Горобенко хотів якось одчепитись від неї. Ця завідувачка соцвиху справді надто вже уїдлива. Він одсунув на потилицю кашкета і мляво відповів:

— Це дрібниці, товаришко Славіна; хіба тепер до них... Але Славіна крутила вже гудзика обома руками й поспішно шаруділа словами далі:

— Як дрібниці?! Це компрометує нас усіх... Це ганьбить усю партію... Та ви знаєте, що цей самий Фірсов... Горобенко нетерпляче глянув у вічі Славіній. Цю колишню вчительку видно всю наскрізь: опозиції шукає серед інтелігентів...

Стало знову неприємно за себе — адже не піде Славіна до Горбаня або Дружиніна шушукатись, а цілить у нього:

"Таварищ Гарабенко, таварищ Гарабенко". Як це бридко! Він глянув на її тоненькі безкровні губи і раптом подумав:

"А мабуть, таки правдиві оті чутки, ніби Славіна — прижитна донька якогось тамбовського архієрея..."

— Таварищ Гарабенко! (Славіна зробила наголос). Нам обязательно надо обсудить это вместе...

Горобенко сухим голосом зупинив її:

— Це склока, товаришко. Вибачте, я мушу піти поговорити...

Горобенко різко повернувся й пішов до якоїсь групи. Славіна здивовано подивилась йому вслід, але похопилась і побігла когось шукати...

Горобенка перейняв Завальний. Він, як і завжди, схопив його руки понад ліктями й, наче випробовуючи м'язи, труснув кілька разів.

— Здоров, Горобенко. Ну, як там "мова"? Завальний вишкірив рота, і його підборіддя наїжачилось розмазаною усмішкою.

— Петлюрівщину сієш, каналія! Це ти Маркса українізував? — він показав на свіжі плакати, друковані українською мовою, і блиснув переднім золотим зубом. Ці вайлуваті дотепи перли від Завального, як із дуба, але крізь посмішку в ньому єдиному тільки Горобенкові вчувалась товариськість і приязнь. Завальний був чи не один тільки у всій організації, що читав між іншим "Вісті" і перегортав удома Шевченка.

Горобенко відповів йому по-російськи.

— Слухайте, якого чорта ваш культвідділ ще й досі не налагодив клубної бібліотеки? — сказав Попельначенко.

Попельначенко звик говорити безапеляційним, командувальним голосом, і це якось незрозуміле гармонізувало з його ще надто молодими рисами обличчя й худорлявою постаттю. Він хлопча, але він — пестун організації.

Попельначенко мотнув угору підборіддям:

— Так що значить — нема?! Має ж ці книжки інтелігенція — реквізнуть! Зв'язатись із наросвітою. Взяти, і баста! — Попельчаченко може це казати. Він з 18-го року в партії. Попельначенко виріс під ударами залізним аршином свого батька-кравця. Він — "справжній пролетар". І щодо інтелігенції він не аби сказав. Він розуміє все. Цей клешоногий Попинака, як його прозвали в організації, — це хитрий тип. Він знає куди закинути. А проте в нього сухоти. Це вони, мабуть, розлили по всій Попинаковій істоті злостивість і розтягнули долу кутки його пухких губ. За що, власне, Попинаку люблять в організації? А люблять. Попельначенко засунув глибоко в кишені штанів руки й зневажливо прищулив очі з довгими чорними віями:

— Ти, брат Горобенко, сам ще, скажу тобі, на всі сто відсотків інтелігент. Тебе б послати разів зо три розправитись із куркульнею — отоді б витрусився, а так, як оце тепер...

Попинака не доказав. Він закашлявся. Розкоти кашлю лунко розглягались по кімнаті, летіли під стелю, і від них ставало усім якось ніяково. В ближчих групах замовкли. Якась жінка прибігла з водою в іржавій кварті.

Папельначенко замахав руками і сердито сплюнув убік. Горобенко уважно подивився на скарлюченого Попельначенка, і в голові, як хмаринка цигаркового диму, тихо пройшло і осіло: "Цинік він усе ж таки..."

Біля стола голосно крикнув секретар парткому Кричеєв:

— Прошу, товариші, зайняти місця! Прошу...

Він заторохкотів кулаками по дикті, а далі спокійно і монотонне, немов звертався не до зали партійців, а кудись ліворуч, у куток, кинув:

— Пропоную обрати голову й секретаря...

II

Горобенко похапцем розклав у папки кучугуру штампованих папірців, запхнув у портфель з шматком вівсяного пайкового хліба довгі писані аркуші й на годину раніш покинув свій культвідділ.

Перед парткомом уже посходились партійці і незграбною масою різноманітного одягу, взуття та обличчя розташувались тут же, на пішоході.

Славіна й на цей раз не стрималась. Її непокриту підстрижену голову на тонкій і високій шиї було ще здалеку видно. Мабуть, через цю тоненьку, але в'юнку шию, що на ній раз у раз поверталась на всі боки її голова, Славіна скидалась на курку з породи голошийок. Як навмисне, Славіна носила бурякову блузку з великим вирізом. У цьому вирізі зійшлися на герць Славінова претензія на декольте і партійна пристойність. Так і не знати було, хто з них переміг, але, в кожнім разі, ця

блузка виставляла на очі всю негарну шию і справляла враження чогось обскубленого. Славіна прошмигнула дрібненькою, курячою ходою поміж чоловічими постатями і вчепилась руками в Горобенків портфель. Це одразу ж збурило Горобенка й нагнало ворожості. Чорт знає що за звичка безглузда — конче їй треба крутити щось! Славіна мацала руками блискучий замочок портфеля і без упину сіяла на всі сторони, куди тільки поверталась її голівка, коротенькі слова. Це була навіть не мова, а якась усна шорстка стенографія. З-під тонких губів вилітали недогризки слів, без закінчення, без початку; їх Славіна перемелювала десь у вузенькому горлі, а на повітря одвіювалось лушпиння і неприємно порошило бесідникові уші.

— ...Тут дуже легко улаштувати дитячий садок... Але треба перше батьків... Засідання... Обміркуємо план і спільну нараду... Ви в п'ятницю вільні?.. Потім ще з гусинською бібліотекою... Там сидить наша кандидатка, Андрійченко, але це неможливо, її міміка й потім, знаєте, поводження... Взагалі наш жінвідділ... — Славіна не скінчила. Вона зробила гримасу, захитала головою й несамовито засіпала куток портфеля:

— Я не знаю, я не знаю, до чого це все може призвести... Над цим треба задуматись...

Але Горобенко прекрасно знає. Славіна не терпить жінвідділу в цілому й кожну партійку — зокрема. Вона принципово проти жінвідділу. Жінвідділ і собі не любить Славіну, проте хоче накинути на неї роботу, але Славіна обминає жінвідділ й вислизає. Славіна одвела Горобенка на кілька кроків осторонь і витягнула до його вух шию.

— А це як вам подобається? Мені треба зараз на засідання, кожний із нас перевантажений роботою — і ось. Прошу. Суботник! Це ж — просто комедія. Марширувати по місту... Їй-

богу — потєха!.. — Горобенко безнадійно глянув на Славіну. Вона як шевська смола. Далебі, вона отруює партійне життя. Від неї годі одчепитись.

Його стомлені очі впали на її тоненьку шию, і він зненацька подумав: "Взяти б цю шию, цього стеблика з тіста, в кулак і стиснути поволі пальцями!.." Стало навіть смішно: певно, Славіна тоді заверещала б і здохла, як ярмарковий гумовий чорт...

Десь поблизу гаркнув хрипкий вахмістровий бас:

— Строй-ся-я!..

Це командир кавескадрону Нестеренко. Його призначено командувати суботником, і чорний, зашнурований потрібними й непотрібними ремінцями, френч випнув на пішоході свої дебелі груди.

На брук вийшли першими секретар парткому Кричеєв і відповідальні. Вони вишикувались у шерег, а за ними з пішоходу посунула сіра партійна маса. Ця поспішна викональність наказу в Кричеєва та відповідальних здалася Горобенкові демонстративною і підкресленою: "Республіканська псевдопростота!"

З пішоходу пороззявляли роти неодмінні вуличні хлопчиська, і сторожко стежили з вікон трохи сполохані міщани.

— ...а-агом а-аррш!..

Попереду стомлено майнув парткомівський прапор із золотою зіркою, і сотня чобіт вдарила по бруку.

Хтось позаду затяг непевним, низьким голосом, але його підтримали середні, далі приєдналися перші, і серед тихих вулиць розляглося не то по-солдатському, не то по-парубоцькому:

...В царство свободи доро-о-гу Грудью пролежим себе...

Співали в один голос, не поділяючись на партії, але старанно намагались компенсувати вокальну нюансовку викриками особливо знаменних слів.

...Долго в цепях нас держали.

Завюрвідділу легковажний Миша Чернишов був незадоволений. Він давно висловився за те, щоб організувати з партійців хор, але його ідею досі не підтримано. Він злісно радів, коли хтось зривався на високій ноті або співаки збивалися з такту.

— Подравняйсь! Ать-два, ать-два... — Нестеренко впівзвороту критично оглянув немуштровані партійні ряди.

— Дружинін, ногу!

Худорлявий Дружинін, що йшов поруч з Горобенком, сердито повернув до Нестеренка голову і одвернувся. Він мовчки змінив маршовану ногу, і на лиці його знову під шкіряним кашкетом осіла тінню втома і якась зашкарубла, суха мрійність. Попереду тупсала, розкидаючи в сторони п'ятами, Славіна. Нестеренко забіг наперед, і відтіля знову долетіло його міцне:

— Крайній справа, підтягнись!..

Дружинін сплюнув убік і вилаявся. Він узяв під пахву свою стару, пошарпану папку, набиту паперами, скрутив з махорки цигарку й спокійно запихкав димом.

Кость Горобенко уважно стежив за його рухами. Цей Дружинін — один із небагатьох, що не має портфеля. Він уперто держиться своєї нікудишньої папки. Чому? Славіна розв'язала це дуже просто — він завідує відділом праці. А хто ж не знає цього платонічного відділу?..

Кость Горобенко раптом подумав: хто з них "обличчя" нашої організації — Дружинін чи Нестеренко?..

Збоку заторохкотів старий земський тарантас з інженером і підрядчиком. Це фахівці. Вони технічні керівники суботника. Інженерове пенсне блиснуло по партійних рядах, але ніщо не змінилось на його чеховському лиці. Він промовив щось своєму хурщикові і закурів десь попереду.

Горобенко довго дивився туди, відкіля долітало перебійчате тарантасове торохкотіння.

Що думав про них цей "останній із могікан"?

Вулиця поширшала. Були останні хати передмістя, але весела юрба хлопчаків не покидала загін. Вони бігли обабіч вулиці, пустували, сміялися, підбігали аж до рядів і враз від самого тільки Несторенкового погляду розсипались врозтіч.

Ці хлопчаки, як уїдливі мухи, дрочили Горобенка. А втім, Славіна має рацію: навіщо ця бутафорія!.. Хіба не можна було всім позходитись на роботу в умовленому місці без маршірування й пісень? Для чого це "подравняйсь" і сам

Нестеренко в ремінцях? І на якого чорта ця комедія, що розважає дітлахів і дає міщанству привода глузувати!..

"Дає міщанству привода глузувати?" — Горобенко спіймав самого себе і подумки почав судити.

"Ти ще зважаєш на міщанство, тебе обходить, що воно буде казати? Признайся, тобі це не байдуже? Ти боїшся його глузів? Може, хочеш виправдатись перед ним, правда? Адже всі ті, що серед них ти жив іще так недавно, всі вони — по той бік, усі вони — міщани. А хіба Надя не була такою? Хіба її родичі-купці не живуть ще й досі на Мошенці? Як вони думають про тебе і як би поставилась до цього всього сама Надя, якби жила й досі? А Надя ж!.."

Це скидалося вже на самокатування. Але було в цьому щось відрадне, щось болюче-приємне, що виправдувало, прощало й вимітало — як світлицю перед колишнім святом — засмічену душу. І тоді сотні людей, зовсім неподібних одне на одного, здавались якоюсь суцільною, злитою масою, такою чужою і далекою всьому провінціальному місту і його старосвітським купецьким домам.

Стало навіть радісно й легко, коли кінчилося місто і зблизька долетів бадьорий сосновий дух.

Інженер із підрядчиком давно вже стояли біля купи лопат і кількох селянських возів, коли загін прийшов на місце суботника.

Інженер тихо дивився понад пенсне, недбало начеплене посередині носа, й флегматичне казав Нестеренкові:

— Важно підсипати узвіз, міст ще може триматися. Я попрошу розбити на партії; одні копатимуть глину, а потім, я гадаю, треба ще...

Горобенко пильно подивився на інженера. Він ходив з Нестеренком коло возів і мляво давав указівки. Тепер він уже не був нерозгаданим сфінксом, як у тарантасі. Було одразу ясно, що цей "спец" ні за що має всю цю роботу, ввесь цей суботник. За інших обставин — кілька робітників і підрядчик виправили б дорогу, полагодили б моста, та навіть поставили б нового (хіба земство не дало б належних коштів?) — і все зроблено. Інженер тільки оглянув би вже готозевьке, для порядку дещо зауважив би підрядчикові, а ввечері він сів би з доктором і мировим суддею за преферанс. А тепер: що ж — він мусить виконувати примхи цих дорослих дітей і з ними вкупі клеїти дурня. Йому, старому лібералові, навіть народолюбцеві, це тяжко, це моральні тортури, але нічого не вдієш. Проте цей хресний шлях треба пройти. Цей фатум російської інтелігенції, що одірвалася від народного пня. Цей шлях болючий і ганебний, але він має свій кінець. Інженер прекрасно знає, що хіба ж можуть довго утриматись ті, що проти приватного торгу! Торг завжди був чинником поступу й культури — фінікійці, греки, Рим... Інженер певний за майбутнє, а тепер він говорить чемно, але сухо й стримано.

Горобенкові було шкода цю сотню людей, що з них принаймні 70 вірили в суботник, як у фетиш господарчого піднесення, і ладні були забути недоїдання і втому. Інженерова млявість профанувала сильні замахи рук. Здавалося, що інженер крізь своє скептичне пенсне байдужим поглядом змахує з лопат землю, гасить силу вдарів і через це виходила не робота, а тільки дитяча гра в робітники. Хотілось у тришия прогнати інженера і його тінь — підрядчика. Дружинін сплюнув на долоні, взяв держак лопати і, наче відповідаючи Горобенковим думкам, забурчав:

— Понаводили начальників! Планувати їм треба. Скажіть, будь ласка, — штука яка велика! Землю насипати самі не зможемо...

А інженер мовчки походжав між партійцями і свердлив очима їхні спини. Горобенко глибоко копнув лопатою, коли позаду інженер постукав цигаркою об срібний портсигар і чиркнув запалку.

— Одійдіть, будь ласка, ви мені заважаєте! — кинув йому грубо і з силою швиргонув від себе налопатник землі.

Інженер здивовано оглянувся і, чемно перепросивши, пішов далі. Горобенко сердито кинув у його сторону:

— Тиняється тут!.. — і жваво заходився працювати. Вже вечоріло, а наслідки суботника були ще зовсім мізерні. Узвіз перед мостом було тільки з одного краю вталовано, а з другого — лежала брилами свіжа земля, і перед самісіньким мостом, там, де починались його гнилі дошки, вирячила чорну пащу велика діра. Було ясно, що не закінчити за сьогодні навіть самого найпотрібнішого, і, певно, інженер уже заздалегідь радіє, але партійцям хотілося закінчити. Вони старанно копали землю і підвозили її до мосту. Дружинін хазяйновито зміцняв схил, і тільки Нестеренко, повітпродкомісар Дробот та заворгінстру стояли обік дороги і про щось сперечались.

Дружинін зняв кашкета, витер з чола рукавом піт і на хвилину обперся на лопату передихнути. Він глянув на Несторенкову компанію і знову взявся до роботи.

— Ні, ти мені спершу людину перероби, от що, — казав він далі до Завального, — через те, що кожний чоловік по-своєму сволоч. Розумієш ти?

— Знову, "богоіскателю", завів своє, — заскалив зуби Завальний, — мудруєш ти щось багато!

— А я тобі, брат, скажу просто, поки з кожного нашого партійного шелихвоста не зробиш людини, розумієш — людини, поти з цього нічого не буде. Ось глянь, брат, на них, — він кивнув головою до Нестеренка, — "ать-два" він може, а лопатою — вибачте? А я питаю, на чорта нам унтера! Ех!..

Дружинін вилаявся і сердито замахав лопатою. Горобенкові хотілось ближче підійти до Дружиніна й поговорити. Було щось симпатичне в його худому безволосому, з глибокими зморшками обличчі. Коли глянути на Дружинінові вуса та бороду, мимоволі пригадується з географії Іванова — "На севере растительность скудная, только местами мхи да лишайники"... У Дружиніна над ротом кілька жовтуватих волосинок і на підборідді де-не-де стирчить щось шорстке, а проте яке хороше обличчя в цього Дружиніна! В ньому світиться щось випрацьоване, вигорюване, щось справді робітниче — "від верстата".

Край рівчака сидів у розстебнутій камізельці голова деревообробників, Фролов. Він упрів від роботи і стомлено витирав уболоченою рукою на лисині піт. Від цих рухів на камізельці важко теліпався товстий посріблений ланцюжок від годинника і дзвонив дешевими брелоками. Крізь розкидані постаті партійців пишно пройшла, переступаючи лопати й брили свіжої землі, Фролова.

— Семьон Петрович, а я тебе все шукаю. Насилу наздогнала вас. Перекуси трохи...

Фролова розв'язала клуночок із пиріжками й поклала перед своїм чоловіком.

— Ну й душно ж!.. Чого ж ти не сказав, що у вас суботник?

Фролов потер мокрі пахви під сорочкою, мляво поводив очима навкруги й зітхнув. Його трохи соромили пиріжки перед голодними партійцями, і він вагався їсти. Фролова зрозуміла це. Вона нахилилась до нього й ніжно прошепотіла:

— Це нічого, Сеня. Ти візьми їх, і потім — вроді як би до вєтру в лози — і скушаєш там... Фролов сердито пробурмотів:

— Ну, добре. Іди додому. Нема чого тут!.. Фролова поспішно підвелась і наостаннє шепнула:

— Там которі присмажені — ті з м'ясом, а то ще з капустою будуть...

Славіна віддаля косо поглядала на Фролову й, побачивши пиріжки, скорботно, мов до себе, але голосно, щоб усі чули, сказала:

— Удивительно — как крепко иногда держат наших товарищей мещанские привычки!..

Фролов не дочув її слів. Одначе він підозріло подивився на Славіну, встромив у землю лопату і нишком пішов у лози.

Вже зовсім стемніло. Десь за Ворсклою торохкотіли на шляху чиїсь запізнілі колеса, над Ворсклою здіймався легкий туман.

Славіна вже стояла коло Дружиніна і поправляла на голові косинку. Вона рада була пристати до суперечки.

— Безперечно, товаришу Завальний. Треба виховувати! Вчити! І потім — хіба це допустимо — наш "пред" страшенно любить вуджені ребра (щодня записки до продкому пише), а товариші Нестеренки по троє пар чобіт мають, і це в той час, коли ми жертвуємо всім. Ми обідаємо в комуністичній їдальні, ми...

Дружинін мовчки стукав лопатою по схилу узвозу.

Горобенко кинув працювати й солодко потягнувся. По тілу розлилась незвична приємна фізична втома. На небі засвітилися перші зорі. Далекі свіжі мрійні зорі. Ті самі зорі, що світили до революції і світитимуть вічно. Вічно? Так, так — вічно. Є багато речей прекрасних незалежно від усього. Хіба міг би бути Дружинін гірший, якби він був безпартійний?

Горобенко одкинув це раптове спокусливе запитання і сказав самому собі: "Ні, це дуже добре, що він у партії. Він справжній, природний партієць".

Горобенко поклав коло себе лопату й присів на шпориш. "Якого чорта тільки Славшу не викинуть і досі з партії?"

Десь з-за мосту залунало гучне Несторенкове:

— Од-ставіть! В дві шеренг-и стройся-а-а!..

III

Був ранок. Сонце сміливо розсікало золотими мечами зелену гущавину листя і вигаптувало на стіні якусь фантастичну плахту. Кость Горобенко підійшов до поручнів веранди і повними грудьми вдихнув свіжого повітря.

Ранок справляв свій тріумф. Його блакитне чоло не затьмарилось сьогодні жодною хмаринкою. Він легко перекинув за обрій ніч і звитяжцем простував назустріч дневі. Тисячі пташиних голосів співали йому урочисті кантати, якісь занедбані, певно, від старих ще хазяїнів, жоржини і червоні невибагливі півники побіля веранди в саду, здавалось, по-особливому сьогодні прибрались і, вмиті, чепурні, трохи засмучені від своєї одвічної мовчанки, лагідною посмішкою вітали переможця.

А ранок ішов і йшов. Незримі легіони його в золотих панцирах мчали нестримно вперед, і перед їхніми незліченними фалангами тікав, зігнувшись, небесними манівцями останній князь ночі — блідий, ледве помітний місяць.

Горобенко схилився на сірий від облізлої фарби стовп і розстебнув коміра. Легенька прохолода приємно проймала після сну тіло, але сонячне проміння подолало вже останні перешкоди, прорвалось крізь вогке листя, і його пристрасний подих затремтів на Горобенкових грудях. Сонце затопило веранду, й тільки в кутку біля піддашшя залишилась журна тінь, наче згадка чиєїсь безвихідної скорботи. Горобенко вдивлявся в цей затінок, і він був любий йому. П'яна сонячна радість і самотня туга затінку були споріднені, вони доповнювали одна одну, вони — як рідні сестри.

Цієї ночі уві сні прийшла Надя. Та сама Надя, що була колись, Надя, що не могла б бути тепер... Чому?

Горобенко це добре знав, але він умисно спитав самого себе і щиро відповів: "Тому, що тоді вона була просто Надею, вона була нареченою (хоч цього й не говорилось офіційно), а тепер вона була б "міщанкою", "баластом", безпартійною "сволоччю"..."

Горобенко подумки сказав і це. У цій грубості була якась гостра насолода. Але це так. Нема потреби зараз брехати ні сонцеві, ні жоржині, ні самому собі. Можливо, що це зрозуміла б і Надя, якби вона була не хороший сон, а реальність, а втім... є багато прекрасного в тому, чого нема і ніколи вже не може бути: взимку не буде жоржини і півників, але в уяві вони будуть кращими за оранжерейні хризантеми, в хододну, безпросвітню фугу легко згадається чистий, осяяний весняний ранок... Надя вмерла, вмерла тільки фізично, а коли з'явиться рідко уві сні, вона буде просто Надею, "дореволюційною" Надею.

На веранду вийшла з таганчиком і чайником двірникова дружина Параска Федотівна. Революція позначилась в її житті насамперед тим, що домкомбід переселив її родину з конури в колишній панський кабінет. Вона живе поруч із Горобенком і задоволена з тихого сусіди. Їй часом стає навіть шкода цього мовчазного "комісара": "Чудний якийсь: інші, глянь, свій виїзд мають, комуністичний великдень потай по-старому справляли з поросям, сирною паскою і спиртом, а цей..."

Параска Федотівна лагідно привіталась, поставила на цементову долівку таганчика і попливла по східцях наламати в саду хмизу, але розпалювати вогнище все ж таки повернулась назад, на веранду. Тут безпечніше: можна на хвилинку піти і чайника не вкрадуть, потім, ніхто не побачить і не проситиме окропу.

Горобенко глянув на дебелу постать Параски Федотівни і нараз подумав: "Дивно: за весь час у партії мене ще ніколи не потягнуло до жінки. І це зовсім не тому, що — Надя..."

Коли заплигали під чайником жваві вогненні язички, старанно вилизуючи його чорне брудне дно, Параска Федотівна витерла спідницею руки і звернулась до Горобенка:

— На сонечку грієтеся? Воно дійствительно, що прелесть... Може, стаканчик чаю візьмете? Я зараз сахар перепалю... Тепер і чай такий, знаєте!.. — сказала Параска Федотівна, зітхнувши. — Раніш, бувало, підеш у лавку, візьмеш Висоцького первий сорт та ще лимончика дорогою у Панкратова купиш...

Параска Федотівна солодко бурмотіла собі, а тим часом чайник почав захлинатись, і від перших його бризок сердито зашипіло у вогнищі.

— Так, пожалуйста, заходьте налити собі... мені воно ні по чому, а вам, як холостому, як же це так на службу йти...

Парасці Федотівні було приємно отак по-простому побалакати з чудним "комісаром", вона не від того була навіть, щоб пофліртувати трохи (це тобі не Митька окаянний, що п'ятнадцять років під п'яну руку бив, а тепер бабу ублаготворити не в силі), Параска Федотівна лукаво підморгнула Горобенкові і пішла в дім.

Горобенко повернувся до своєї кімнати, скинув сорочку і заходився вмиватись. Плюскаючи на всі боки, він обливав водою шию, груди і чи від руху, чи від води — без сліду зникла задумливість, а натомість по всьому тілу мов нагнітав хтось енергії і бадьорості. Витираючись грубим рушником, Горобенко на хвилину зупинився на своїх у міру добрих м'язах і чогось раптом, отак невідомо відкіля, спало на думку: "Шкода все ж таки, як уб'ють і це пружне, здорове тіло обернеться в якісь огидні вишкварки".

Горобенко з'їв шматок черствого вівсяного хліба з олією, але по чай до Параски Федотівни не пішов.

Сонце вже досить-таки підбилось угору, й надворі ставало душно, коли Горобенко виходив із свого завулка на широку вулицю, що вела просто до культвідділу радпрофу. Назустріч попадалось чимало вже людей: це була година, коли саме повертаються з базару. Горобенкові впала в око огрядна Фролова, навантажена важким кошиком. Це та жінка голови деревообробників. З її кошика випиналась куряча голова і морковиння. Фролова йшла задоволена й пишна.

Горобенкові стало неприємно. І як це безглуздо: боремось із базарами і в той же час жінки комуністів ходять туди купувати, та й хіба ти сам, нарешті, не ходив купувати махорки? Ходив. І інші ходять. Комгосп попсував ятки на м'ясо, тепер різники продають м'ясо просто на землі. Що краще? Вчора базар розігнала міліція, а сьогодні харчі втроє дорожчі...

А базар живе, базар такий самий, як і був раніш, до революції, ба навіть жвавіший, барвистіший. Він остання надія і втіха для багатьох. Що лишиться Фроловій, коли б не стало-таки справді базару?

Фролова одчинила вже хвіртку й ступила до свого подвір'я, але ту ж мить відтіля зачувся її різкий, роздратований голос:

— Сколько раз казала — не брати з нашої криниці води! І що це в самом дєлє, не понімаю!

Від криниці, що у дворі, сердито огризнувся рудий чолов'яга з повним відром і хутенько подався на вулицю.

— ...Подавись своєю криницею! Хазяйка найшлась...

— Щоб я больше цього не бачила! Мій муж після вас буде поправляти?.. Це ми викопали. Ви собі теж можете скольки завгодно...

Фролова швидко підійшла до криниці й, побачивши біля цямрини свіжу калюжу, гнівно захитала головою:

— Щоб ви подохли!..

З садка в самій камізельці вийшов Фролов. Він погладив винувато стрижену голову й сказав жінці:

— Казав же — треба собаку біля криниці прив'язати. Інакше не виведеш цього...

На розі вулиці стояв Дружинін і балакав з рудим чоловіком, що держав відро з водою і, розмахуючи вільною рукою, тикав пальцем до Фролового двору.

Горобенко привітався і прискорив кроки. Він почув позад себе тихі Дружинінові слова:

— Я заявлю про це в парткомі... Сволочники скрізь бувають, цього одразу не можна...

В дверях радпрофу Горобенка зупинив парткомівський діловод Гольцев.

— Хочете щось цікаве побачити? — Гольцев підніс до його вух свого довгого горбатого носа і, прискаливши око, тихо сказав: — Про вас...

Горобенко запитливо глянув у безбарвне Гольцеве око, що хитро визирало з-під рудих брів, але той, посміхнувшись, поспішив пояснити:

— Парткомівська характеристика вашої особи в анкеті до губернії. Ходімо до вас. — Він злегка підштовхнув Горобенка, і вони подались на другий поверх колишнього просторого купецького дому. Власне, що треба Гольцеву? І навіщо ці його відвідування і ота розмова про те, ніби він працював за друкаря в директоріївському Міністерстві земельних справ, і взагалі ця приязнь і якась неприродна симпатія? Горобенко скоса глянув на куценькі, забрьохані штани Гольцева і раптом подумав: "Сексот! Доручили стежити... — стало гидко, але здивувався, — так одверто робити! І хоч би кого іншого, а то... невже не знайшли путящого?.."

Горобенко заліз за свій стіл, одімкнув шухляди і рвучко подивився на Гольцева... На лиці в того була якась специфічна хитра усмішка. Від кутиків очей колючками розбіглись коротенькі зморшки, і трохи подалась наперед велика масна спідня губа. Здавалось, ніби Гольцев давним-давно вже зробив цю усмішку, опрацював усі її деталі і, коли треба, миттю, мов машкару, накидав її собі на обличчя і так само швидко скидав. Гольцев мовчки почекав хвилину, а тоді одразу нахилився до свого портфеля й прудко почав нишпорити в паперах. Добуваючи синювату з цукрового паперу анкету, він схопив стільця й присунувся до Горобенка. Знову прищулив око і, штовхаючи Горобенка своїм гострим ліктем, тихо прошепотів:

— Тільки ж це, будь ласка, між нами... Ну ви, звісно, розумієте, що ця характеристика таємна... Але я собі думаю, ну чому мені такому товаришеві своєму, як Горобенкові, не показати... — Гольцев зробив довгою, худою, з чорними волосинками рукою якийсь непевний жест і знову накинув на обличчя усмішку.

Було щось бридке в усій його інтимності, в цьому підсіданні й легеньких, фамільярних штовханах. Горобенко мимоволі трохи одсунувся й хотів був рішуче одмовитись читати парткомівську характеристику, але, глянувши на Гольцева, одразу якось розгубився; Гольцева усмішка зневолила його, паралізувала рухи, а відтак навалилась густою масою на голову.

— Прошу... — Гольцев підсунув йому до рук анкету, і Горобенко, ще не позбувшись першої одубілості, глянув на недбалі, розкидані рядки і за першим словом жадібно, мов по краденому, пробіг очима по краю анкети.

Було написано небагато, а втім, досить ясно:

"Як комуніст-більшовик (хтось наче умисне і свідомо підкреслив це друге слово) — несталий, зважаючи на перебування раніш в українських організаціях, як культробітник може бути використаний у губерніяльному. масштабі".

Горобенко з деяким зусиллям одірвав очі від анкети й трохи зашарівся. Збоку дивилась на нього мертва, мовчазна усмішка Гольцева.

IV

Уже давно прохолонули й зникли на дерев'яних сходах дрібненькі похапливі кроки Гольцева, вже з годину торохкотіли друкарські машинки, торохкотіли одноманітно, монотонно і без краю нудно, а Горобенко сидів нерухомо при своєму столі. Напіввисунута шухляда з папками, штампом, стосами паперу й пачкою махорки так і лишилась одкритою після приходу Гольцева. Вона, наче той мацак, що загребе ось-

ось саму душу і втягне її в жовту, заляпану чорнилом, порізану й поколупану ножем потвору — старий, з подертим зеленим сукном, кабінетний стіл.

Горобенко довго не міг зібрати докупи свої думки. Вони горобцями розлетілись на всі сторони, і ось перед очима тільки — "як комуніст-більшовик — несталий" і заскалене Гольцеве око.

Горобенко опустив долу руки, стиснув схрещені пальці, аж вони хруснули, і подумав: "Це, певно, Попельначенко зробив..." Але зараз же глянув скоса на свій портфель і вирішив: "Хіба, зрештою, не все одно? Важно, що це вже сказано, що хтось окреслено й виразно сказав те, чого я сам не міг наважитись сказати самому собі".

А все ж таки було неприємно й боляче. І знову випливали в пам'яті ті два будинки батьківські, і ота "Просвіта", і 1917-й... Горобенка почало дратувати. "Несталий"?.. Хіба для них він може бути сталий? Хіба вони можуть забути про те? Вони, як ті ченці, що в своєму несамовитому фанатизмові не зможуть забути цього ніколи, до могили — ніколи. І, потім, це українство, що воно їм? Їм, для яких не було ні Солониці [1], ні Берестечка, ні навіть Крут [2]! Для яких уся історія — тільки вічна боротьба класів... Ах, які вони все ж таки доктринери!..

Горобенко провів долонею по чолу, і його очі зупинились на пенсне Троцького. Такий знайомий і, врешті, набридливий, як і всі портрети, що існують у світі, цей портрет видався тепер Горобенкові зовсім інакшим. Портрет прибрав нових рис, і ті риси говорили багато. Енергійна борідка, дві глибокі зморшки від носа до кутків губ і спокійний, твердий, вдалений погляд. Крізь пенсне майже не було видно очей, але погляд залишився. Люди з таким поглядом не крізь пенсне, а крізь сьогоднішній день бачать далеко. Вони не знають вагань, у них

немає на шляху проклятих манівців, їм перспектива ясна як на долоні. Вони мають свою вічну формулу: "Буття визначає свідомість..." Це — їхня істина, це "новий завіт", з яким вони мають пройти світ, переорати всю землю, стерти кордони, помішати всі нації в одному струмені чорної маси потоптаних рабів, що пустилися берега. "Капітал" Марксів... Що це? Тора, Євангелія, Аль-Коран чи важіль Архімеда?.. Які вони сильні, ці люди в пенсне із вдаленим поглядом і фанатизмом ісламу!

Горобенко сидів, скулившись у кріслі, але здавалось, що ні, він зовсім не сидить, він тільки трохи-трохи тримається у куточку, на самому кінці біля бильця. Каламар на столі стоїть твердіше, ніж він тримається в кріслі, ручка з пером край каламаря має більше опертя, ніж він. Все навколо до найменших дрібниць було надто рельєфне, тільки в самому собі причаїлась сплющена інтимність. Вона так глибоко зашилась у нутро, що чути шкіру, навіть, здається, окремі цятки на ній, волосся, і ось стирчить палець. Свій чи чужий?..

Горобенко знову нишком глянув на портрета, і тоді мов чиясь могутня рука погладила по голові і стало цілком ясно:

— Вони мають рацію... Ти що ж? Може, то просто теревені — "історія — боротьба класів"? Ні. Вони ще досить стримані. Вони просто навдивовижу м'які до нього. Безперечно — "несталий". Так, так. А чого? Ради кого й чого? Чи ради прадідів, що дали Кочубеїв, Галаганів та Юзефовичів, чи ради вишиваних просвітян, чи просто вишневих садочків, зірок, квітоньок і всієї тої сухозлотиці, що зветься "національна окремішність"?

Ах, яке це безглуздя, що між ним і партією може стояти нація. Та нація, що вигадала тільки бандуру й плахту! Це справді нісенітниця. Це анекдот.

Двері рішуче одчинились, і кімната наповнилась тріскотнею дерев'яних сандалів. Парткомівський кур'єр мовчки розкрив папку, понишпорив у паперах і передав Горобенкові повідомлення.

— Просили тільки, щоб скоріше.

На підлозі знову щось зарипіло, тьопнуло і, мов калатало, застукотіло по коридору. Горобенко пильно глянув на сіру кур'єрову сорочку, що переступала поріг, і прочитав:

"Одержавши це, негайно прийдіть до повітпарткому". Повідомлення було звичайне, навіть шаблонове, але чогось одразу стало турботно. Може, лячно? Ні, ні. Просто трохи неприємно, бо значить є якась справа до нього. Саме — до нього. З-поміж усього партійного колективу Горобенко має на який час стати цілком виразний, так би мовити — опуклий, він має продемонструвати себе перед розумними, але гострими очима секретаря Кричеєва і взагалі партійними верхами. Це значить знову почувати себе внутрішньо наструнченим, знати, що Кричеєві шкельця перед очима дивляться глибоко, дивляться спеціально, дивляться на нього. Взагалі самий факт парткомівського повідомлення свідчить про те, що є другий факт. Який? Добрий чи злий? Проте від парткому немає чого сподіватись приємних новин.

Горобенко пішов до парткому хутко. З такою порожньою похапливістю ходять тільки ті люди, що хочуть якнайскорше дізнатись про халепу й позбутись її.

Ось стоптані східці, залізні поруччя колишнього готелю, коридор, плакати, оргінстр, агітпроп, ще якісь двері, на лутці двоє з рушницями лузають насіння. І — двері до Кричеєва...

Кричеєв разом із Попельначенком схилились над дрібно писаним папером. Кричеєв не одразу підвів голову, а підвівши, кинув недбало: "Зачекайте хвилину" і знову заходився водити сухим пером понад рядками.

Горобенко стомленими кроками підійшов до столу. Потім обіперся об нього рукою, але зараз же одняв руку й одсунув на потилицю кашкета. Тепер тільки він відчув утому. Була задуха, чути було, як від швидкої ходи й сходів калатало під сорочкою серце, і очам ніде було спочити на безкінечних, однотонних діаграмах і постійних портретах, що трохи де-не-де затуляли сірі стіни. Через портрети й діаграми утома відчувалась більше. Взагалі він зморився. Мабуть, можна зморитись жити? Очевидно, можна? Тоді ж у чому тільки спочинок?.. Але...

Горобенко похопився, швидко одійшов від стола й сів на першого стільця. "Чому я одразу не сів? Ну, звісно: перед секретарем стояв — "начальство". Це правду хтось сказав:

"Щось є лакейського в психіці кожного українця!.."

Попельначенко встав, а Кричеєв повернувся до Горобенка:

— Так ось у чому річ, товаришу. Група місцевої української інтелігенції просить дозволити їй видавати безпартійний журнал. Український, розуміється. Там і заява їхня лежить...

Горобенко присунув ближче до столу свого стільця.

— Ви, звичайно, розумієте, що ми в цьому негаразд компетентні. Отже — ваша думка як українця?

Попельначенко закурив цигарку й засунув у кишені жовтої шкуратянки свої худі, кістляві руки. Кричеєв одсунув набік

папери, поправив на передніссі пенсне й одкинув голову на бильце фотеля.

— Так ось. Ми слухаємо вас.

Горобенко подивився на кричеєвські шкельця і для чогось узяв зі столу преса. Він тричі покрутнув його за держальце і знову поставив на старе місце. І тоді стало до смішного ясно: вони "слухають". Прекрасно. Але це занадто вже наївно. Занадто. Невже вони думають, що я не розумію, до чого це? Просто заманулось їм ще раз переконатися, оскільки правильне було оте анкетне "як комуніст-більшовик — несталий". Гаразд.

Кость Горобенко зморщив чоло, схрестив на грудях руки й спокійно сказав:

— На мій погляд, безперечно, ніякого дозволу не давати. Кричеєв підвів трохи брови, ніби здивувався, й перепитав:

— Ви гадаєте, що не треба давати?

— Безумовно. Бо всякий такий журнал буде фактично... Попельначенко саркастично скосив бліді губи й перебив:

— А я — так дав би їм дозвола. Хай друкують... Попельначенко широкими, розмашистими кроками підійшов до Горобенка й по-панібратськи хляснув долонею по плечу:

— Чудак ти, їй-богу, Горобенко! Там же підписались усі ті, що в "Просвіті" були, пам'ятаєш: Ковганюк, Придорожний, агроном отой патлатий — як його — Педашенко, чи що? Ти ж мусиш піддержати! Якого ж чорта...

Горобенко зашарівся, знову крутнув преса, але, повернувшись до Кричеєва, твердо сказав:

— Якщо кому є охота піддержувати легальну петлюрівщину — що ж, прошу. Я ж особисто утримуюсь.

Попельначенко, лукаво прищуливши очі, поглядав на Горобенка й посміхався. Кричеєв кивнув головою на знак, що офіційне вже закінчилось, і знову схилився над паперами.

— Ми візьмемо на увагу вашу думку, товаришу Горобенко. Ви, очевидцо, маєте рацію.

Кричеєв перегорнув сторінку і взяв у руки перо. Ніби глухий відгук якоїсь похвали чи просто виправдання зачулось Горобенкові в останніх Кричеєвих словах, але він зараз же це обірвав у самому собі й різко повернувся до дверей.

— Всього!..

Попельначенко, спершись коліном на стільця, насмішкувато з-під лоба дивився йому вслід.

V

На стільці коло самого ліжка блимав каганець, але читати при ньому було не можна. Кость Горобенко незадоволено пустив долу газету й протер кулаком натомлені від напруження, почервонілі очі. В усій кімнаті сиротливо ясніла тільки невеличка смужка вогню — нужденне полум'ячко від каганця, а навколо немов побралась за безліч чорних рук і щільно згрудилась навкруги полум'я густа, волохата тиша. Десь тільки вгорі, на потемнілій закуреній стелі, повисла незграбна тінь від стільця і тьмяно поблискували двері.

Горобенко повернувся на ліжку до каганця й поправив під головою замусолену подушку. Каганець тихо горів. Іноді його вогник несподівано вихилявся набік, нервувався, починав тупцювати і знову заспокоювався. Горобенко дивився на нього, а маленький вогник розтоплював йому вироблену вже в партії прихованість і сторожкість, навіював несподівані думки, зазирав у саму душу і викликав на щирість.

За стіною раптом зарепетувала Параска Федотівна й розлягся хрипкий, п'яний голос її Митька.

— Чорт, дьявол, комуніст, анархіст, всьо равно! Закрутілі: ревком, продком, совєт, а жисті — нєт! Понімаєш: била Росія во-о какая, во! А тяпєр, махонькая-махонькая. А я спрашиваю почему? Ти мнє говорі — почему?!

Параска Федотівна вилаялась і, протяжно завиваючи, заплакала. Потім заторохкотів дзиглик, певно, Митька хотів устати, і з тріском задережчало на підлозі розбите шкло. З кімнати долетіло шамотіння й осатанілі крики Параски Федотівни.

Але Горобенко звик уже за кілька місяців до тих сцен. Стуки й крики перелітали через стіну, доскакували до його вух, але далі не потрапляли. Каганець згустив Горобенкову самотність у кімнаті і засвітив затаєний куточок у безкінечних коридорах душі. І ось виплили останні дні, і та позавчорашня авдієнція в парткомі і саркастична, зла усмішка Попельначенка. Горобенко ворухнувся, наче хтось доторкнувся холодним до голого тіла, і в грудях защеміло обурення. Стало більше, навіть ніж тоді, кривдно. Треба конче зробити щось. Треба рішуче покласти цьому край. Допускати, щоб якийсь Попельначенко, хлопчисько, власне, міг дозволити собі такі жарти, як тоді! Просто знущатися! Ну, що ж з того, що він був у

"Просвіті" і ці всякі Ковганюки та Педашенки добирають легального способу животіти? Плювать би він хотів на них!..

Горобенко повернувся горілиць і поклав під потилицю руки. І в цю мить виринув зрадливий спогад. Цей же Ковганюк переховував його, ризикуючи, в своїй хаті, коли Горобенка шукали денікінці. А з Педашенком вони разом утворили філію Національного союзу й заарештували повітового гетьманського старосту. А з Придорожнім...

Ці навісні згадки, як краплі живого срібла, чіплялись одна одної й виростали у велику кулю, що підступала ближче й ближче, одсовувала сьогоднішнє, розмальовувала у якісь занадто фантастичні і, признатись, гарні, приємні, близькі картини, позаторішнє — і знову муляло всередині.

— Сумління?.. Га?

Горобенко одкинув ковдру й спустив із ліжка на долівку ноги. Він із хвилину слухав гомін унутрішніх голосів, придивлявся до їхньої боротьби і... — аж здивувався.

Тихенько, манівцями, із закамарків підсвідомості вилізла ця знайома, здається, давним-давно вже думка. Ну, так, це давно вже він вирішив, тільки чомусь не міг досі голосно сказати:

— Треба вбити... Мушу, власне, не вбити, а розстріляти. І тоді, коли перед очима з'явиться їхня кров, коли ця кров розстріляних повстанців, куркульні, спекулянтів, заручників і безлічі усяких категорій, що зведені до одного знаменника — контрреволюція, хоч раз, єдиний тільки раз впаде, як то кажуть, на мою голову, заляпає руки, тоді — всьому цьому кінець. Тоді Рубікон буде перейдено. Тоді я буду цілком

вільний. Тоді сміливо й одверто, без жодних вагань і сумнівів можна буде сказати самому собі: я — більшовик...

Горобенко тремтячими руками скрутив похапливо цигарку і пройшовся по кімнаті. На стіні з'явилась крива, величезна тінь, і перед босими кроками поступилась тиша й морок. Горобенко пожадливо втягнув перший струмінь диму і зненацька здалось, що в кімнаті пояснішало. Вогник несамовито підстрибував на каганці, й ось-ось ніби перетнеться його жовтенький мотузок, але думка міцно держиться голови і, як кріт, углиблюється далі.

Так, так — треба кількох крапель крові на землі. Це вона тільки змиє все. Тоді все буде можна і на все тоді плювать. Тільки — раз! Там, на селі, серед тихих традиційних садочків і білих хат, отих усяких "квітоньок", у спеці й поті з пилом, уболоченими руками — розстріляти... Важно — хоч раз. І нікого іншого (це найголовніше) — як повстанця. Так. Отого самого впертого селюка, що в сутінках полтавської діброви вимріяв "самостійну" і почепив на розкуйовджене, брудне волосся червоного шлика!

Горобенко давно вже ходив по кімнаті з кутка в куток. Все, що було досі нерозгаданою перешкодою, тепер стало цілком ясне, майже розплановане. Тепер було зрозуміло, що раніш завсіди заважало. Тепер не буде вже жодних хитань. Тепер треба просто йти до того. Треба здійснити те, що народилось зараз, що невпинно росте й вимагає виходу. Горобенко зупинився на середині кімнати. Було душно. Він підійшов відчинити вікно й побачив, що надворі вже благословлялось на світ. Крізь спокійне гілля дерев видно було сіру покрівлю неба. Горобенко лунко одчинив вікно, і в кімнату влетіло перше, непевне ще щебетання якоїсь птиці. У кутку, коло ліжка, догорав чужий, непотрібний уже каганець. Горобенко сильно дмухнув на нього і, заспокоєний, ліг спати.

VI

Цілий тиждень Кость Горобенко реквізовував. Майже щоранку він забігав до наросвіти по ордера, перебігав через вулицю до відділу праці брати мобілізованого биндюжника й кількох вантажників, а потім починалась сама операція. Величезний, незграбний віз, що допіру возив борошно, зупинявся несподівано перед парадним ходом. Білі від борошна й крейди вантажники помалу злазили з воза й розташовувались на парадних східцях покурити, а Горобенко підходив до дверей і енергійно тричі стукав.

За хвилину-дві двері обережно одчиняла стурбована хазяйська рука, а Горобенко рішуче переступав порога й подавав ордера.

— Я маю у вас реквізувати піаніно. Прошу провести мене...

Хазяйські руки нерішуче брали ордера і, не читаючи його, тупо дивились на розляпану печать, несміливо перебігали на Горобенкове обличчя й вагались ступити крока.

Горобенко, міцно стиснувши рота, який час дивився пильно в хазяйські очі, а потім переступав з ноги на ногу й холодно вимовляв:

— Мені ніколи. Люди надворі ждуть. Прошу, будь ласка, не затримуйте нас...

Він повертав голову до вулиці й голосно гукав:

— Ану, товариші, готовсь.

Вантажники, перевалюючись по-качиному на дужих ногах, флегматичне, мов до комори, заходили до кімнат, і з ними разом кімнати сповнювались незвичайним шумом. Горобенко, не чекаючи хазяйської відповіді, простував сам поперед вантажників до покоїв і, шукаючи піаніно, нишпорив очима по кімнатах.

Тоді хазяйська постать оговтувалась, їй трохи ніби повертало дар голосу, й вона, заїкаючись, перелякано починала звичайну словесну тяганину:

— Власне, це піаніно... Воно, бачите, в нас не для розваг... Донька вчиться грати, прекрасний слух... Я сам працюю в статбюро... Я просив би, товаришу, чи не можна якось би це...

Ці вічні драматичні прелюдії страшенно дратували Горобенка. Він спішно перебивав хазяйські слова:

— Ордера читали? Кінчено. Про що тут говорити! Він перший кидався до піаніно, розчищаючи собі дорогу від стільців, столиків та кріселок, приймав із піаніно, як У себе в господі, якісь портрети, кілька книжок і одсував піаніно з насадженого місця, де воно покоїлось протягом довгих спокійних років.

Кімнату наповнювали перелякані, розпучливі обличчя членів хазяйської родини, але Горобенко намагався на них не дивитись.

— Ану, товаришу, підсобіть... з правого боку заходьте...

Ну, разом! Ще раз... Тихше, тихше! Обережно...

Горобенко чув, як хрущали заломлені в безвихідній тузі чиїсь дівочі пальці, відчував, що хазяйські вуста намагаються й ніяк не відважаться ще щось сказати, але він зосередковано й старанно допомагав вантажникам витягати з кімнати піаніно, немов, крім них, тут не було більше нікого. Піаніно неохоче подавалось від свого рідного місця, воно сердито гуло, чіплялось за кріселка, двірок, наче благало їх утримати його, не пустити з дому, і за його глухим, похоронним гулом позаду розтиналися невільні розкоти жіночого плачу, безпорадні благання й приглушені прокльони.

Хазяйська постать, запобігливо одсуваючи перед вантажниками меблі, бігла одчинити широко зовнішні двері, щоб якось, бува, не стукнути піаніно, й на ходу щось просила в Горобенка. Ці криві хазяйські ноги й зігнута спина не хотіли вірити, що піаніно так-таки серйозно вивозять назовсім, вони намагались себе переконати, що це тільки для чогось пересувають його з місця на місце, що треба лише сказати якесь слово і все можна буде полагодити, все буде, як і було. Але цього слова хазяйські вуста ніяк не могли добрати. Воно, грубезне, перетворилось десь у голові, але прибрати конкретної форми не могло. Через те тремтячі губи мимрили якусь недоладну нісенітницю, а руки шугали в повітрі, щоб у разі потреби зразу ж допомогти цим брудним, вайлуватим гостям.

Коли піаніно вмощували вже на возі й зашморгували мотузами, Горобенко звичайно обертався до парадних дверей і мовби безкровним голосом кидав, не дивлячись у лице:

— Якщо є якісь там скарги й узагалі невдоволення, — можете звертатись до наросвіти або РКІ... Потім він голосно казав до биндюжника:

— Рушай! Легше тільки там на каменях, — і йшов. Він повертався певною, твердою ходою до своєї постійної праці в радпрофі, але дорогою йому ввижались йолопська, спантеличена фізіономія хазяїна, червоне, мокре від сліз, заплакане обличчя доньки, пащекування гладкої мамаші...

Він намагався уявити собі до деталей атмосферу осиротілого після піаніно дому, малював собі розпуку й горе допіру покинутих міщан — і це давало йому якусь злісну втіху. Він пригадував ті знайомі родини, де ще не знати як уцілили піаніно та роялі, й розплановував дальніші реквізиції. Він не тільки користувався з ордерів наросвіти, але сам штовхав наросвіту на нові реквізиції. Він якимось способом діставав адреси реєстрованих і нереєстрованих піаніно, збудив питання реквізувати приватні колекції книжок, і цілий тиждень рипіли по центру міста навантажені вози. Прекрасні дубові столи для письма, книги в дорогих палітурках, шафи, чорні жалобні піаніно — все це вивозилось із поважних кабінетів, затишних віталень і торохкотіло по зіпсованому бруку до якогось будинку з голими, поколупаними стінами, серед яких незримий павук сотав брудну сітку глухої пустки.

Піаніно одразу перевозили за призначенням — до клубу, дитячих будинків, шкіл, навіть один концертовий рояль для чогось потрапив до бібліотеки. Столи до письма й шафи теж находили собі притулок по різних канцеляріях, відділах та секціях. Але з книгами було далеко гірше, їх безсистемне кидали на підлогу одної з порожніх кімнат Нардому і тут, на запльованих дошках, безліч назв з різних полюсів знання, науки й мистецтва находили собі дрвгий спочинок. Вони грубими покладами розлізались завширшки й завдовжки всієї кімнати, нижні шари вкривались тлінним порохом, а над ними росли вгору нові й нові.

І отак день при дні кімната все більше й більше скидалась на незариту братську могилу.

В чотирьох стінах з великими брудними плямами від вогкості потонула разом із книжками вигнана з життя тиша. Притаманний окремим родинам і людям запах, одноманітність і безтурботність повітових домів, де читали щодня коло самовару "Южный Край", передплачували "Ниву" й шанували Пушкіна з Гоголем, засушені, як гербарій, думки статечних кабінетів, Мопассанові ласощі колишніх гімназисток — все це знесене повінню, коли горобиної ночі прорвало греблі й загати — все це прибилось сюди.

Здавалось, що в книжках усі зневірились. Ні з партійних, ні з обивателів ніхто не приходив сюди, ніхто не перегортав книжки. Їх вільно було б розкрасти мало не половину, тягати додому цілими купами, але охочих на це не було.

Навіть бібліотечні службовці, незважаючи на наказ, тільки один раз прийшли й про око захопили до книгозбірень кілька книжок.

Один тільки Кость Горобенко заходив до цієї кімнати і, як трунар, просиджував серед паперових трупів цілими годинами.

Ці книги, наче фамільний маєток — колишнього пана, вабили Горобенка до себе. Коли він заходив сюди, він перше сторожко прислухався коло дверей, чи не йде хто назирці, потім помалу зачиняв двері, замикав на гачок і тоді вже зашивався в саму книжкову гущу. Він брав у руки окремі томи, грубезні збірники журналів і перегортав сторінки. Інколи він зупинявся на якомусь випадковому місці, що раптом з незнаних причин привернуло його увагу, й починав читати. Читав він довго, немов за інерцією, його очі перебігали

сторінку за сторінкою, аж поки не густішав у кімнаті присмерк і не стомлювались очі. Тоді він одсував прочитане й роздивлявся ілюстрації журналів.

З-під старих, пожовклих, де-не-де заляпаних кавою сторінок, таких знайомих із далекого дитинства — "Родины", "Вокруг света", "Нивы", випливали спогади. Вони асоціювали з безліччю днів, таких затишних і запашних. Ці журнали немов щоденник. Наївні, трохи дурнуваті, але такі прості, такі близькі, такі свої, як те все, що було, що вже ніколи, ніколи не вернеться. На такі ж самі малюнки дивився покійний батько, дивилась мати, що невідомо де тепер, як і чому живе ще й досі, дивився, нарешті, він сам. Дивився тоді, коли амплітуда життя вимірювалась гімназіяльним табелем, коли життя бігло певно, безтурботно й весело, як санки після пороші...

Горобенко допізна роздивлявся журнали, і серед пороху книжок тихо, без каяття, без самосуду ятрились його дитячі спогади.

Одного вечора, покидаючи кімнату, він з острахом згадав, що все ж таки рано чи пізно, а книжок тут не стане. Прийде час, і їх розтягнуть по бібліотеках, рознесуть по школах, розкрадуть — хіба може що вціліти від цієї "загальної руїни", від того велетенського незримого плуга, що вперто оре останні облоги минулого!..

І стало боляче за книжки. Це ж вони — останнє "речове", що трісками перелетіло через піну, уступи й хвилі порогів революції. Це ж вони тільки можуть потаєнці, в чотирьох стінах похмурої, вогкої кімнати розповісти так багато, багато! Тільки вони...

Горобенкові несвідомо хотілося якомога довшє вдержати книжки в Нардомі. Він не нагадував про них нікому, а тільки старанно привозив до цього капища все нові й нові.

Позавчора він повісив на дверях власного замка, а сьогодні, крім того, підпер двері лавою.

VII

Уже сутеніло, коли Горобенко повернувся додому. Він хутко роззувся, швиргонув у куток брудні чоботи і тільки-но хотів розтягнутись на ліжку, як у двері постукали.

— Увійдіть. Хто там?

Двері тихенько одчинила Параска Федотівна, а за нею з вечірнього присмерку виглянула чиясь сива голова.

— Іздєся до вас прийшли, — вона знову зникла за дверима, щоб дати пройти до кімнати сивій голові. — Пожалуйте, вони вдома січас...

Кость Горобенко накинув френча й ступив до дверей.

— Можна? Спасибі, спасибі... Дозвольте, Костянтине Петровичу, до вас з проханням... Впізнали мене? Я, бачите, до вас у одній справі...

Кость не впізнав його одразу. В сивому, розкучманому волоссі, в перев'язаній носовою хусткою щоці і, нарешті, в похиленій наперед, якійсь занадто нужденній, мало не жебрачій, постаті — його годі було впізнати.

Кость присунув йому дзиглика й хватькома глянув у лице.

— Прошу сідати.

— Спасибі, спасибі... — Його спина зігнулась ще більше, здавалось, від неї ось-ось одваляться руки, покотиться геть собі голова, і його ноги полохливо затупцяли на одному місці, коли він грузько сів, підмощуючи під себе старе пальто. — Захворів, знаєте: зуби й печінка... Ви мені вибачте, що я вас, Костянтине Петровичу...

Горобенко підозріло нашорошився. Чого прийшов цей колишній купець, брат того вихреста-купця, що держав його рідну тітку? Він так само вихрест і, очевидно, така ж наволоч, як і той.

— Так тут, Костянтине Петровичу, одне діло, але... Горобенка неприємно вразило це величання по батькові. Раніш, коли він зустрічався з ним ще гімназистом раз на рік у тітки на іменинах, цей купець кидав йому з милості два-три слова, називаючи тільки Костиком. Підлабузнюється тепер чогось... І Горобенко нашорошився ще більше. Він з прихованою огидою подивився на дране, зовсім непотрібне вліті пальто його, тремтячі скарлючені пальці й сухо промовив:

— Я вас слухаю, прошу.

— А ви все ще й досі — по-українському... Пам'ятаю, як ви колись у Варвари Миколаївни декламували Шевченка... "Б'ють пороги" чи як воно?.. хе-хе... — Старий запобігливо засміявся штучним дрібненьким смішком, і це вже зовсім розсердило Горобенка. Цю родичівську фамільярність і всякі там спогади треба вивести. Він різко перетнув його смішок:

— Це ви облиште. І Варвара Миколаївна зовсім ні до чого. Що, власне, вам від мене треба?

Горобенко запустив розчепірені пальці в чуба й рішуче подивився старому в вічі. Але старий зволікав. Він усіма способами хотів відтягнути те найголовніше, по що він прийшов сюди, до цього проклятого усіма порядними людьми міста, більшовика, який колись був звичайним, тихим гімназистиком.

Старому хотілось зробити якусь словесну підготовку, розм'якшити шкіряне серце комуніста, показати йому всі дірки свого убозтва, довести йому, що він тепер уже не купець, а такий самий пролетарій, як і всі, спробувати ще бренькнути на родичівській струні — допомагають же інші комісари своїм родичам від усяких реквізицій та вселень. Старий злякано проковтнув останню трель смішка й засіпався на стільці. Потім винувато й принизливо, як собака перед ударом хазяйського нагая, розтягнув на зморщеному лиці лагідну усмішку:

— Вибачте, вибачте, Костянтине Петровичу... Це так якось к слову прийшло, минулі часи, знаєте, згадалось... Все воно ще, здається, так недавно було... і тьотя ваша, батько...

Від столу, що біля вікна, зачувся грубий нетерплячий Горобенків голос:

— Я не маю часу вас довго слухати, кажіть про діло.

Старий зовсім розгубився й з одчаю раптом просто, без манівців і натяків перейшов до самої суті.

Горобенко, схилившись головою до столу, нетерпляче дивився з-під краю долоні на перев'язану щоку. А старий уже

жестикулював руками і верз таку знайому вже й остогидлу мороку про піаніно.

Ага, в нього реквізувала наросвіта піаніно? Прекрасно. Так і треба. Він, розуміється, хоче, щоб піаніно повернули назад. Його Оля в консерваторію хотіла колись поступити. Звісно, звісно... Він просить, щоб Кость, власне, оцей солодкий на його вустах — "Костянтин Петрович", поклопотався за нього в наросвіті... Він же комуніст і дарма що далекий, а все ж таки й родич йому. Так, так. Він благає пожаліти його: це ж піаніно — остання втіха. Дещо з речей забрали в них, дещо довелось попродати, щоб якось жити далі, а піаніно — Олечка ж так чудово грає... Голос старого тремтів і зворушливо хрипів; коли б не присмерк, що майже зовсім заволік усю кімнату, то, певно, на його очах можна було б побачити сльози.

На мить щось схоже на жалість заворушилось Горобенкові в грудях, але зараз же це згасло й перейшло на ще більше обурення. Він устав, поклав долоню на стіл і категорично промовив:

— Ви надаремно все це мені кажете. Піаніно одібрано у вас правильно. Інакше й не могло бути. Я так само зробив би на місці наросвіти.

Старий тріпонувся на стільці й похапцем, оскільки це дозволяли йому кволі, скарлючені ноги, встав і собі.

— Костянтине Петровичу! Я вас прошу! Будьте ласкаві!.. Простіть...

Від цього останнього "простіть" Кость зашарівся. "Простіть"? За що? За те, що сволочі наживались раніш. По Нижніх Новгородах, Казанях та Харковах вештались з ярмарку

на ярмарок, щоб зайвого карбованця вилупити! Може, "простіть" — за гордовиту тітку, що воло одростила на вихрестових баришах? Або за приниженого плазуна батька, що нишком мріяв, мабуть, зрівнятись із сестрою в достатках? За це — "простіть"?

Горобенко засунув у кишені штанів руки й широко розставив босі ноги.

— Невже, громадянине Полтавський, — він умисно уникнув імені та по батькові і "громадянине" сказав поволі, з притиском — невже ви справді гадаєте, що я буду боронити буржуазію, хоч би навіть і родичів мого батька?

— Ну, яка там "буржуазія"! Ви ж самі бачите, як нам тепер приходиться... — Старий похопився й знову пустив у голосі сльозу: — Костянтине Петровичу, ви вже допоможіть нам...

— Кажу вам рішуче, що цього ніколи не може бути. Розумієте? Я — комуніст! Невже ви цього не знали?..

Старий подався наперед, і простер до Горобенка руки.

— Я розумію, звичайно... Ви переконані... За ідею свою, так би мовити... Але...

Старий запнувся, сьорбнув носом повітря й прудко поліз до кишені, намацуючи по шву пальта своїми тремтячими пальцями туди дорогу. Горобенко здригнув і від несподіванки аж ступив назад. "Хоче дати гроші?! Хабара?.."

Він майже крикнув:

— Слухайте, вийдіть, будь ласка, з моєї квартири. І взагалі раз і назавжди прошу вас припинити ці візити. Для розмов є установа...

Старий видобув із кишені брудну, засякану носову хусточку й витер нею заплакані очі. Потім мовчки, лунко стукаючи своїми шкарбунами по підлозі, він вийшов, зігнутий, із кімнати.

Перше ніж він доплентався до порога, в коридорі за дверима щось рипнуло й зашурхотіло. То поспішала до себе Параска Федотівна, що пожадливо, затаївши дихання, підслуховувала коло дверей їхню розмову.

VIII

Секретар наросіти занадто ввічливо схилився до завідувачевого крісла й поклав на стіл протоколи. Він зробив це так тихенько й обережно, ніби боявся, що протоколи можуть розсипатись, як той цяцьковий, картковий будинок.

— Прошу, Іване Йосиповичу... Це все засідання педради.. Ви, пробачте, — вони ще російською мовою, але, знаєте...

Голос у секретаря набрав тону інтимності і сходив до нашіптування: "Цей наш педтехнікум — взагалі того... Його доведеться підтягнути. Старий елемент усе залишився, специ..." — Секретар на виправдання педтехнікуму розвів долонями і скорчив гримасу.

Іван Радченко неохайно почав листати протоколи, не помічаючи секретаревого старання. Він хутко бігав по рядках своїми прищуленими короткозорими очима, і за кожною сторінкою з його великого рота вилітали гомінкі зауваження.

— ...Буза!... Яке може бути "матеріальне становище педагогів" на засіданні педради?!. І знов ось наливають... А це що?.. Що за є-р-р-р-унда?!

Радченків голос неприємно тріщав у вухах і заповнював усю кімнату, ніби в приміщенні хтось роздирав надвоє сухі соснові плахи.

Радченко швиргонув набік останній протокол і взяв олівця; потім раптом стукнув кулаком по столу і, не обертаючись до секретаря, запитав:

— Да... чуть не забув. А якою мовою викладають в технікумі?

Секретар переступив з ноги на ногу й побожно взяв у руки останній протокол.

— Це в них, бачите, Іване Йосиповичу, взагалі не унормовано ще. Немає певної установки. Я ще товаришеві Кудрявцеву, як він завідував у нас, казав, що Ханова треба убрати... Він узагалі зовсім не на місці, а до того ж...

Радченко грубо перебив:

— Я питаю — якою мовою викладають? — і здивовано глянув на секретаря сірими, водявими очима.

Секретар зупинився на півслові, але зараз же опам'ятався й притихлим голосом відповів:

— Дехто з педагогів — українською, а інші ще й досі — російською.

Радченко схопив телефонну рурку й кинув секретареві:

— Напишіть наказа: з нового академічного року до обіду всім педагогам викладати лекції по-українському, а після обіду — по-російському... Ясно? Кінчено!.. Товаришко! 1-15... Орінстр? Слушай, Семьонов, у тебя, кажется, єсть...

Секретар зібрав протоколи й запитав несміливо в Радченка:

— Може, краще написати, щоб усі по-українському? Їх узагалі треба нажать...

Радченко сердито подивився на секретаря, але нічого не відповів і бурмотів собі в рурку далі. Секретар під тим поглядом зів'яв і навшпиньки вийшов із кабінету.

Горобенко уважно вивчав Радченкове обличчя. Це обличчя жваво мінилось — брови, очі, рот, підборіддя й навіть волосся з вухами ввесь час рухались, і через це здавалось, що перед Радченком — не телефонна рурка, а тут збоку з ним сперечається жива людина, або в іншому разі — це говорить сам із собою небезпечний божевільний.

Це не подобалось Горобенкові, але він ще пильніше почав удивлятись у Радченкове обличчя: "Що за один цей Радченко?"

Це питання виринуло зовсім нелогічно, бо Горобенко з чуток уже знав дещо про нього.

Його прислано сюди з губернії, де він мав, здається, якісь зв'язки, приятелів і друзів. Радченко — з колишніх боротьбистів, і очевидно, що після ліквідації боротьбизму для нього зникли всякі національні упередження. Він має свою притаманну рису — скрізь і завжди зчиняти галас. Ще що?

Його звичка без церемоній нишпорити в чужих паперах і занадто голосно говорити видає його за людину незалежну і таки досить нахабну. Чого саме він опинився в повітовій глушині — того ніхто не знає. Партійний середняк поставився до нього запобігливо, але обережно.

Радченком перестали безпосередньо цікавитись, його втягнули в колегію місцевих "Известий — Вістей Уездного Парткома, Исполкома й Профсовета", призначили на завнаросвіти, призвичаїлись не зважати на рипи й тріск його голосу, і тільки на партзборах, коли Радченко виступав із словом, до президії йшли записки — додержуватись регламенту. Радченко ще тільки тиждень в організації, але він став уже "свій" зо всіма його хибами, негативами й позитивами.

А проте це все, власне кажучи, не так важливо. Є друге щось. Горобенко підпер пальцями скроню, прищулив очі й зрозумів: Радченко має стати за рефлектора, що освітлюватиме його, Костеву, національну сторону. Це кумедно, дивно й смішно, але це — так. Поки Горобенко був тут один "за українця", ця сторона не випиналась назовні, її можна було цькувати й нищити в самому собі. Але тепер, коли явився цей Радченко, що має здібність одразу у всіх стати "своїм" — усе піде по-іншому. Радченкове перебування в організації буде екраном кожного Горобенкового руху.

Кость Горобенко тужно подумав: "Як би було добре, коли б Радченка тут не було... — Він глянув на його вишкірені міцні, великі зуби й у думці додав: — ...коли б його не було взагалі, не існувало б зовсім..."

Радченко з виляском поклав на апарат рурку й присунувся до столу.

— Да... так ось, товаришу Горобенко... візьміться читати на учительських курсах укрмову.

Горобенко потер чоло і стомлено сказав:

— Я не почуваю себе фахівцем, не можна ж виступати дилетантом.

— Що значить "дилетантом"? — Радченко підвів здивовано густі брови. — Нам треба сюди послати хоч одного свого. На курсах немає жодного комуніста.

Горобенко хотів був іще заперечити, але Радченко стукнув, як звичайно, долонею по столу й не дав йому казати.

— Не посилати ж туди петлюрівця! Ясно? Кінчено. Договоріться про години з Хановим.

Радченко нагинав на американський темп і боровся за швидкість.

Він хотів уже кудись бігти, але задерчав телефон і в кімнаті затріщало Радченкове "Ал-льо!". Рурка тріскотіла, але нічого не казала. Радченко гидко вилаявся і кинув рурку на стіл. Потім схопив портфель та кепку й метнувся до загальної канцелярії. Коло дверей він круто обернувся й наспіх кинув Горобенкові:

— Да! Нам ще треба договоритись із вами про політосвіту на околицях... Чорт знає що таке — нічого не робиться!.. — І, лаючись до себе далі, Радченко вискочив за двері. Горобенко вийшов на вулицю. Опівденне сонце розлило на вулиці задуху й лінощі, але Горобенко йшов задоволений, що навколо, з кінцем, стало тихо й не рипить в усі Радченків голос. А втім, зморена думка ще не могла одчепитись від Радченка й

волочилась за ним. Ось стоїть цей Радченко на куцих ногах і вилупив баньки, готовий вилаятись... Кого це нагадує Радченко?.. Ага, дитяча казка про пригоди крокодила й хороброго гімназиста Ваню:

По улицам ходил

Большой крокодил.

Он ходил,

По-турецки говорил,

А по-турецки говорить

Здесь воспрещается.

Справді, Радченко своїм довгим ротом, лупатими сірими очима з гостренькими чоловічками й непропорційним тулубом скидається на крокодила. Певно, його в школі так і дрочили. Власне — в семінарії. Радченко ж попович. Та він навіть і не Радченко, а; як дізналась відкілясь Славіна, — Вознесенський. Радченко — це тільки псевдонім. І то недарма. Це від "Рада". Розуміється — робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

На розі вулиці Горобенко зупинився і глянув на годинника. Було вже на п'яту. Він звернув ліворуч у бокову вулицю й пішов гнилим дощаним пішоходом.

Перед ним несподівано виринув повітпродкомісар Дробот.

— Здоров, сучий син!

Дробот навзмах ляснув своєю лопатою-долонею об суху Горобенкову руку, і з його одкритого рота пахнуло самогоном.

Горобенко в першу мить не збагнув причини Дроботової фамільярності і навіть зупинився. Дроботова долоня ляскала його по плечу, і Дробот ні з того ні з сього запитав:

— Чапаєш? Горобенко посміхнувся.

— Валяй зі мною до Чернишоваї

Дробот узяв Горобенка за лікоть і потягнув уперед. Його п'яне дихання трохи неприємно лоскотало Горобенкові праву щоку, але йому раптом захотілось піти до Чернишова, і він навіть прискорив кроки.

У Чернишова вже гуло. Коли вони з'явились на порозі оповитої густим тютюновим димом кімнати, присутні заворушились. Миша Чернишов застиг у неприродній позі, ховаючи за заляпану скатертину кудись глибоко під стіл свою ліву руку, і полохливо дивився на двері. Упевнившись, що, крім Горобенка й Дробота, більше нікого немає, він миттю змінився. Голосно зареготав і тріумфально витягнув з-під столу за шийки дві напіввипиті пляшки.

— Ну й гади! Ну й гади ползучі! Отак паніку нагнать!

Нестеренко швиргонув чоботом набік зім'яту доріжку на підлозі й зачепив виделкою хвоста від оселедця.

— Да, це дійствительно: походка в Дробота — чисто Кричеєв іде.

— Ну, а як Кричеєв, то що? — Горобенко почув голос Дружиніна і здивувався. Кого-кого, а Дружиніна він не сподівався тут бачити. Дружинін скрутив "козину лапку" й закурив. Його піднесений трохи голос був незвичайно гострий: він був п'яний; Дружинін — п'яний? Але Дружикін наче догадувався про Горобенкові думки, хоч і не дивився на нього. Він сказав до Нестеренка:

— Що, мені Кричеєв — настоятель, а я монах, чи що? Да, люблю випити, і пішли б вони всі...

— В програмі нашої партії немає, що самогон не можна пити! — захихотів Миша Чернишов, але Дружинін Перебив його:

— Не в тім річ. Я тільки ось про що: не бреши. П'єш — говори, що п'ю! А не ховайся, сволоч, із пляшкою під столом! Від того, що ти випив своє — шкоди не буде. Але шануйся, потому інакше ти...

Миша Чернишов радісно вставив:

— Інакше ти — гад ползучий!

— Соловья баснями не кормят, — загудів густим басом Дробот і налив собі півшклянки. — Я, брат, сьогодні перші триста пудів розвьорстки з Михайлівської волості вижав.

Дробот перехилив шклянку й не моргнувши випив. Потім обтер підстрижені біляві вуса і сказав чергового продкомівського дотепа:

— Із пальца хлєба не висосеш — викачай єго із кулака! Дробот поклав на коліна свого товстого, набитого паперами портфеля й заходився рвати руками оселедця.

Нестеренко підсунувся до Чернишова й повернувся до перерваної розмови:

— Дак, я все ж не понімаю: як це Маркс може наскочити на Землю? Такого ж, скольки Земля сушествует, зроду не було.

Миша Чернишов умисне виправив:

— Не "Маркс", а "Марс", Нестеренко, — планета така. Розумієш? •

— Ну да, я понімаю, що планета, тольхи для чого ж їй на Землю летіти?

Горобенко сам до себе засміявся. Але зараз же похопився й посерйознішав: "Це страшенне міщанство — сміятись із неписьменності людини".

Нестеренка щось турбувало з Марсом, і він далі допитувався в Чернишова:

— І що ж це — впаде і може зничтожить усе? Миша Чернишов ще з тих часів, коли він був за учня в друкарні Повзера, мав загострений потяг до всього надзвичайного і неприродного. Його вабили людські й тваринячі потвори з багатьма ногами, двома головами, одним оком або й зовсім без очей, сіамські близнята, жінка з бородою. Миша Чернишов страшенно цікавився колись, чому комета Галлея так і не стукнулась, кінець кінцем, із Землею, як це припускалося. Власне, комета Галлея і розчарувала його. Через це Чернишов

не вірив тепер у Марса, одначе перед Нестеренком він розводив найсумніші перспективи.

— Да, брат, Марс це тобі не фунт ізюму. Ти тільки подумай, Нестеренко: летить тобі, скажемо, ота штука, разів у тисячу більша від Землі, раптом — бац! І нікакіх іспанцеві

Чернишов пояснив це, стукнувши себе по лобі, і додав:

— О! І ні чорта тоді не залишиться... Нестеренко перепитав:

— Не залишиться? Чернишов ображено відповів:

— А ти ж думав: спробуй лишень стукнути так! Нестеренко схилив на руку голову і журно замислився.

Дробот обвів очима кімнату, немов шукав когось, і вередливо сказав:

— А чому це я Попинаки не бачу? Миша Чернишов завовтузився на канапі.

— Чорт же його знає, цього Попинаку... Він і хлопець, сказать би, бойовий і з парткомівськими в той же час крутиться...

— Єрунда, — авторитетно заявив Дробот. — Попинаку треба було притягнути.

Нестеренко задзвенів під столом острогами і вирішив уставити до розмови і своє:

— Я бачив Попинаку сьогодні вранці з отим Радченком — їхали комхозівською бричкою. Миша Чернишов раптом стрепенувся:

— От Радченка, товариші, треба було...

— Не люблю його — хлюст, — безапеляційно відповів Дробот, намазуючи шматок житнього хліба густим липовим медом.

Чернишов завзято виступив проти:

— Абсурд! Нічого подібного... Це дока-парень. До нього треба тільки підійти. Але ось що цікаве... — У Чернишова знову прокинувся його нахил до всього неприродного, і він захоплено, трохи навіть таємниче вхопився за свого об'єкта:

— Хлопець як хлопець, ну, тільки нещасливу руку на баб має. Подумати тільки — трьох баб перевів...

Нестеренка це заінтригувало, він підсунув до Чернишова стільця і, витягнувши з коміра наперед невелику з чорним чубом і маленькими зеленими очима голову, запитав:

— То єсть як трьох баб? Чернишов радісно пояснив:

— Структура в нього особлива. Поки ще вагітна його жінка — нічого, а як тільки нащот пологів починається, так і точка... У Харкові навесні третя жінка в лікарні померла. Щипцями дитину мертву витягнули.

Нестеренко знову задзвенів острогами і, вражений, промовив:

— Он воно як!..

Дробот їв, смакуючи, хліб з медом. Він старанно жував міцними щелепами і злизував краєчки, з яких поволі сповзали долу великі медові краплі. Одначе кілька крапель вислизнуло з-під язика, впало на коліна і тихо ляпнуло об портфель. За хвилину це повторилось удруге. Горобенко помітив ці густі блискучі плями на тьмяній шкірі товстого портфеля й згадав про перші триста пудів розкладки з Михайлівської волості. Він зненацька подумав: "А цікаво, чи й мед беруть із пасічників у розкладку..."

Миша Чернишов пригадав Дроботову характеристику Радченкові і жваво закінчив:

— Ні! Хлопець, можна сказати, "на ять". Кругом шістнадцять. Хіба що на "мові" іноді балакає. — Чернишов, усміхаючись, подивився на Горобенка, і за ним, немов з команди, всі повернули туди свої голови.

Горобенко зніяковів і не знайшов одразу що б відповісти. Дробот утер скатертиною липкі руки і, пустивши до свого баса трохи інтимності, важко підійшов до Горобенка.

— Скажи, Горобенку, це правда, що ти в дев'ятсот вісімнадцятому розстрілював у Києві матросів?

Горобенко штучно посміхнувся, але твердо відповів:

— Ні.

Проте, піймавши скісний, суворий Нестеренків погляд, він, безсилий затамувати внутрішнє хвилювання, звернувся до Дробота:

— Я не розумію тільки, що це за запитання? Дробот засунув глибоко в кишені руки й широко розкарячив ноги. На його масних устах грала лукава усмішка.

— Признайся — було ж це?

Горобенко незручно задер до Дробота голову:

— Що за дурниці? Чому це раптом... Дробот розсердився:

— А тому, що ти сучий син!..

Горобенко густо зашарівся і підвівся на ноги.

— Що це значить, товаришу?

Миша Чернишов став серйозно побоюватись сварки й через те поспішив устати з канапи й підійти до них.

— Що за волинка, не розумію! Ша! Ти, гаде ползучий, сядь, — він жартома штовхнув Дробота, і той зарипів на стільці.

Миша Чернишов обернувся до Горобенка:

— Жени їх, гадів, у шию!.. Ну, був колись за "самостійну", так що ж!

З кутка несподівано заговорив мовчазний і похмурий Дружити. Через те, що він довго перед цим не озивався жодним словом, усі тепер уважно повернулись до його голосу.

— Що там розбирати — був, не був! Ну, а хоч би й був, то що краще: чи те, що він наш товариш тепер, чи щоб він і досі

залишався шовіністичним самостійником? Білісіньких або зовсім чорних людей нема, брат; люди, як приглянутись, — побільше будуть сірі...

Ніхто не відповідав на Дружинінові слова, але напружена атмосфера в кімнаті одразу розрядилась і зникла.

Горобенкові хотілось щиро потиснути Дружинінові руку.

IX

Лекція на вчительських курсах мала початись о десятій, а зараз була тільки дев'ята. Це, власне, по-урядовому — дев'ята, а насправді, за сонячним рухом, — на шосту.

Щомісяця перекручували стрілки на годиннику, й годинник поволі втрачав свою силу колишнього адміністраційного глагола. Люди одходили в далечінь віків і орієнтувались на сонце. На його чудовий, веселий схід і сумний, але не менше прекрасний захід.

Пожовклі й на лиці, й на душах своїх, висохлі, як старий архівний папір, колишні урядовці, теперішні радслужбовці установ, уперше побачили сонце у всій його величній краси

Їм бракувало хліба, пшона, олії, зуживалось останнє дрантя одягу, гомінкий, порожній, як виточене барило, шлунок глушив їм думку, вони поволі втрачали все аж до останньої надії на якусь зміну, але сонця їм не бракувало. Сонця було повно скрізь. Здавалось, нова влада збільшила'якимось способом день, стягнувши до мінімуму ніч.

І Кость Горобенко радів із цього. Він умисно йшов сонячною перією й по-дитячому виставляв під сонце непокриту голову.

Сонце голубило чоло, волосся, ніжно пестило тендітними пальцями незримої руки шию за розстебнутим коміром, і під його промінням танули і сумніви, і муки, і печаль.

Тоді думка й тіло зливались в одне гармонійне ціле, і знайомі остогидлі доми повітового міста, і люди, і ввесь неосяжний невідомий світ видавались кращими. І не було в Горобенка на душі ні злості, ні заздрощів, ні підозри, у грудях несвідомо й непомітно виростало і заповнювало всі кутки його одне прекрасне сонячне слово — любов.

Він його ніколи б тепер не вимовив, але він відчував його. Він відчував його вічну красу й невмирущість, і це давало йому радість. Є вічні, прекрасні речі, перед якими, кінець кінцем, схилялися на довгому шляху історії незліченні народи і схилятимуться аж дотри, доки люди є людьми і земля землею.

Є масові злидні, зубожіння, руїна, насувається ось голод... Є свої власні, заховані болі, неприємності, невдачі...

Це є сьогодні, зараз. Але минуть роки, віки, тисячоліття — і їх не буде... Це зрозуміло — вкриються новими будівлями руїни, людство не раз переживатиме ще і злидні, і голод, і між ними загубляться такі маленькі й мізерні проти земної кулі, проти всього світу особисті болі і образи... Настане час — і не буде України, не буде, може, націй узагалі, але сонце й любов будуть.

Це сонце! Це ранкове, вічно молоде, завжди бадьоре сонце!.. Чому, коли воно сяє так, як зараз, коли воно пестить одімкнену душу й розхристані груди, — так раптом, так несподівано пригадується... Надя!

Ось його промінню чогось заманулось зупинитись на опуклому м'ячі, що на шиї. Воно його гріє найбільше. Мовби стискує навігь.

Пригадав: цей м'яз колись любила Надя. Її рука, ця люба рука, що вже ніколи не підведеться з домовини, не раз, гладячи його шию, зупинялась отут, на цьому м'язі. І тоді великі чорні очі, пройняті, як і у всіх полудневих людей, прозорою тінню лагідної жури, зупинялись на його профілі. І тихо, мовчазно дивились пильно-пильно. Наче хотіли щось розгадати і, не розгадавши, пішли в могилу... Надя вмерла.

І Горобенко знову подумав, що це дуже добре. Навіть не тому, що вона була б чужою, безпартійною. Ні. Це на другому місці.

Ось що головне: жорна часу перемололи б те свіже зерно почуття, що виросло колись у них обох, і тепер їхнє спільне життя було б уже не п'яне вино, а сипке борошно, грузьке тісто, і — хтозна — може, й полова... Тепер же Надя залишиться назавжди такою, як була тоді, в ті далекі, неповоротні дні. Надя вмерла, але вона житиме як хороша згадка про першу дівчину, як чиста пам'ять про першу жінку, що він її пізнав.

Ця пам'ять житиме. Вона мусить жити, бо це — єдине в нього, що лишилось від минулого.

І це не обітниця його чоловічої незайманості, це не сантиментальне "до гробовой доски" — це звичайне людяне й цілком реальне, але це все ж таки щось більше за них. Бо, певно, не можна забути першої пізнаної жінки, що перед тобою була дівчина, а Надя ж, Надя...

Горобенко лячно подумав: "Ну, що робив би я з нею тут, тепер, де ніби скасовано кохання і де ліжко заступає найкращі відносини статей..."

І так само, як на сонце відкілясь налізла незграбна біляста хмаринка, перед Горобенком раптом устала вчорашня, позавчорашня, тоготижнева реальна дійсність і реальні, такі, як вони є, люди.

Він запитав самого себе: "До чого воно йде?" Сонце розтопило хмаринку, й вона легким, розвіяним димком подалась у безкінечні небесні мандри, а на Костеній шиї знову заграло з подвійною силою тепле проміння.

Тоді без міркування з'явилась, здається, давно вже готова, але забута відповідь: ці люди, оці твої офіційні товариші, — кращі, ніж ти думав.

Партія — це не арсенал святих. Але в тому й ефект, у тому її своєрідне месіянство, що із звичайнісіньких людей, тих людей, яким властиве і добре й лихе, вона творить нове, цілком відмінне плем'я. Більшовицьку расу...

Хто й коли міг одкрити широкому загалові Дружиніна? Цього простого, а разом і милого в своїй простоті Дружиніна? Як просто, по-людському просто, він розв'язав тоді в Чернишова проклятий моток підозр і недовір'я, що потай кублились над його, Костевою, головою.

І хіба Дружинін один? Ні. Він — символ тих потенціальних Дружиніних, що десь іще ідуть, але колись таки прийдуть.

І потім Миша Чернишов. Він, звісно, "верхогляд", п'яничка, і всі смертні гріхи над ним, без сумніву, тяжать, але він...

Це теж незрозуміле. Чернишов знає не тільки за "Просвіту" й філію Національного союзу. Більше. Цей же Чернишов, працюючи колись за учня в друкарні Повдера, складав візитні картки його батькові. Навіть було раз... це, здається, в шостім класі гімназії — сам Кость здуру замовив у Повзера й собі візитні картки.

Горобенкові до болю стало неприємно від цієї згадки. Хотілось навіть застогнати, витравити якось із пам'яті ті наївні гімназіяльні візитні картки, що випікали тепер на живому.

Теоретично — Чернишов мусив би принаймні в пам'яті заховати до нього ворожнечу, класову ненависть. Адже фактично він був тоді пролетар, а Кость хоч і несвідомий, але визискувач.

Але цього нема. Чернишов тепер його товариш. В нього навіть якась ніжність до Костя є. Що за "всепрощеніє"?

Перед Горобенком знову випливло це магічне слово: партія. І чи не вперше він свідомо й конкретно почув себе членом її величезного, незвичайного колективу...

Горобенко все ж таки зарано прийшов на курси. Коридорами вже ходили парами, трійками й поодинці Молоді вчительки, обережно й принишкло снували нужденні фігури старих, колись статечних педагогів, але від цього не було в приміщенні шуму. Ці вчителі, що протягом довгих літ — хто вперто, а хто неврастенічне — боролись у класі з природним дитячим сміхом, криками й гамором, самі не вміли вже шуміти, вони тільки шаруділи. І Горобенкові було чудно проходити через цей тихий, мов скутий, натовп.

Цей коридор знав інші часи. Це ж будинок педтехнікуму,

будинок колишньої його гімназії.

За якоюсь невідомою традицією лектори вчительських курсів і тепер перед початком лекції сходяться в учительській. Це переважно — старі гімназіяльні вчителі. Ось сидить пошарпаний трохи колишній лев міських панночок — учитель географії, красень Борисенко, Кость кілька разів колись дістав від нього "пару". Вчитель історії "Макарон", що питав був гімназистів, "скелько лет продолжалась тридцатилетняя война", "Гусак" — Приходько, педель з російської мови. Всі вони, як нужденні музейні пам'ятки якоїсь забутої епохи, залишились в учительській.

Ханов, як голова курсів, чемно ступив Горобенкові назустріч і, потираючи перед ручканням кулаки, повідомив:

— Ваша лекція, Костянтине Петровичу, — за десять хвилин, але тим часом у нас невеличка, так би мовити, сімейна нарада.

Ханов — колишній директор з іншої гімназії. Горобенко його не знає. Ханов запобігливо ставиться до Горобенка — він комуніст, так би мовити, цап у овечій кошарі. Але з ним треба якось ладнати. Власне, його треба притягнути на свій бік. Це може бути навіть корисно: чому, скажімо, вчителям не видають білого борошна, а в продкомі службовці одержали аж по два пуди!..

Ханов посмикав свою зеленувату, цвілу борідку й поправив окуляри в золотій оправі.

— ...Тут, бачите, як пайку, ми одержали чотири аршини мануфактури... Що з ними робити — на всіх не поділиш?..

— Розіграти в лотерею, — сердито буркнув з кутка Гусак. Цибатий Макарон засунув за борт заляпаної борщем і воском куртки жилаву суху долоню й скептично спитав:

— А что за мануфактура — гадость, наверное?.. Костеві вчителі не ховались перед ним. Вони за старою звичкою почували свою перевагу над молодим лектором української мови, над цим колишнім їхнім учнем.

Борисенко розвалився в кріслі й казав Макаронові далі:

— Так вы представьте себе, Никанор Иванович, дает мне секретарь наробраза анкету: "Заполните". Великолепно! Читаю: в какой партии состоите? Я отвечаю: извините, я зто место пропущу... Не понимаю их. При чем тут тпартия? Ну, что за глупые вопросы! Да я считаю себя выше всяких партии!

Ханов сторожко скоса, понад окулярами глянув на Горобенка. Борисенко піймав цей погляд і безтурботно усміхнувся Ханову гарними сірими очима. Ханов заклопотано заходився коло паперів, а Борисенко обурювався далі:

— Удивительные предрассудки!.. "Хами! Інтелігентні хами!" — вирвалось усередині в Горобенка, але він промовчав, тільки злегка почервонів. З-за шафи озвався ще якийсь лектор:

— Поляки, говорят, Киев уже взяли... Макарон, не звертаючи на Горобенка жодної уваги, немов його й не було в кімнаті, єхидно промимрив:

— "Товариш" Буденный на виручку спешит. Он пока-жет! Борисенко спробував сказати дотепа:

— Что-то наш Буденный уж слишком будничный. Дотеп вийшов досить незграбний, і засміявся тільки сам Борисенко, а решта осміхнулись.

Але Горобенкові було цього досить. Це недбайливе ігнорування його присутності, їхнє байдуже ставлення до того, що тут сидить комуніст, — дратувало його вкрай. О, ці педелі знають міру його предмету! Лекції української мови на вчительських курсах для них така ж сміховина, як і оті чотири аршини мануфактури на сім душ, і нові освітні заходи влади, і сама влада, і ввесь цей час...

І відкіля ця певність у них, що він покриватиме їхнє сичання, мовчатиме в партії? Відкіля?.. От піду і скажу про все!

Вони чи з чемності своєї, чи з жалю ще тільки не глузують з нього, саморобленого професора... Ще б чого бракувало, сто чортів!..

Костеві кортіло гримнути на них, вилаятись найбруднішою лайкою.

Він з викликом подивився в холодні Макаронові очі й побіжно помітив, що Макарон у тій самій куртці, що колись був ходив у гімназії.

Щось загнуздало Горобенків гнів і роздратування. Він підійшов до Ханова й холодно сказав:

— Лекції моєї сьогодні не буде. Я пригадав, що в мене зараз невідкладні партійні справи.

— Прошу, прошу, — Ханов запобігливо підвівся й поспішив всунути Горобенкові в долоню свою руку на прощання.

— Прошу, прошу, Костянтине Петровичу... А на коли призначити далі?

— Повідомлю.

Педагоги замовкли й непорозуміло дивились на Горобенка. "Партійні справи" неприємно залоскотали їм вуха і навіть засмутили їх. В учительській стало раптом надто тихо, і поспішні Горобенкові кроки залунали вороже і якось занадто по-чужому.

Один тільки Макарон спокійно попросив у Ханова дати йому все ж таки подивитись на одержану мануфактуру.

X

Кость піймав Радченка, коли той вискочив із соцвиху й летів оглядати будинок старого театру для реорганізації мистецької справи в місті.

Радченкові не хотілось зупинятись, він на ходу привітався очима й легким помахом долоні, але Горобенко офіційно і навіть гостро сказав:

— Почекайте бігти, товаришу. Я зараз із курсів. Там — суцільна прихована контрреволюція. Особливо цей Борисенко... Туди конче треба політкома.

— Ах, сволочі!.. Що ж вони там казали?

Горобенко уривчасто вилупив на нього водяві очі й кілька разів гидко вилаявся.

— Чудесно. Я приборкаю це барахло!.. — кинув він наостаннє і помчав уздовж улиці, розмахуючи вільною від портфеля рукою.

Горобенко з хвилину подивився йому вслід, потім глянув байдуже на високу дзвіницю, що встала недоречно перед очима і раптом почув у собі порожнечу.

Те, що одлягло від серця після розмови з Радченком, потягнуло за собою й решту думок. Ці думки переплутались і, як дрантя, звисали долу. Залишилась якась гуща невдоволення й досади.

Горобенко пішов вулицею навмання. Він хотів трохи розважитись.

Проте ця гуща з душі не сходила. Навпаки. Зо всього її бруду раптом висунулось і прибрало окресленої форми:

— Донос?

Стало неприємно і навіть соромно за самого себе.

Так низько впасти... Піти до Радченка й виказати... Міг же там, в учительській, встати й одверто сказати, навіть просто заборонити їм паплюжити... Це був би скандал, було б дуже неприємно, але принаймні було б чесно... "Чесно"?

Горобенко зупинився на цьому слові й сам до себе посміхнувся: які теревені!.. Хто розмежує тепер, де чесно, де підло?

На думку Борисенка, вже саме перебування в партії — не чесно, а на мою — підло канючити у влади пайку, а потім

нишком глузувати з неї!.. З цією публікою ніякого спільного шляху не може бути. Вони — той мотлох, що лежить під ногами й заважає йти вперед.

Щось усередині тихенько підказало Горобенкові: "їх треба знищити..."

Горобенко повернувся до наросвіти, взяв ордера і пішов до свого гімназіяльного фізика реквізувати для вечірньої робітничої школи мікроскоп.

Фізик жив неподалеку в маленькому власному флігелі, що заховався за кущі бузку. Горобенко хутко перейшов двір і ступив до покоїв.

Старий лисий фізик у потертій чесучевій сорочці, підперезаний якимось мотузком, вийшов Горобенкові назустріч.

Він хотів запросити його сісти і похопився взяти стільця, але Горобенко приголомшив фізика сухим, офіційним голосом:

— Я прийшов реквізувати у вас мікроскоп. — і він простягнув фізикові ордера. Лагідне фізикове лице з приємним яблуневим рум'янцем розтягнулось і на хвилину застигло непорушне. Він наче скам'янів. Якась сила штовхала Горобенка ще раз глянути на фізика. Його добрі прищулені очі і посічене зморшками лице, обарвлене попелястою бородою, вабили до себе. Можна було дивитися на це лице й почувати, як на ньому відпочиває твій зір і думка. Горобенко піддався і глянув. Перед ним було повне болю, образи й здивування фізикове обличчя. Дивитись фізикові в вічі не можна було. Горобенко прикусив губу й одвернувся.

Хоч би фізик вилаявся, закричав, затупав ногами, сперечався — тоді б одразу полегшало. Але лагідний фізик не робив цього колись у гімназії, не зробив він цього і тепер.

Фізик мовчки важкими, розхитаними кроками вийшов і за хвилину повернувся з мікроскопом.

Він подивився на чисті блискучі мікроскопні рурки, зітхнув і мовчки віддав його Горобенкові. Горобенко хотів дати ордера, але фізик уже зник за портьєрою.

Горобенко кинув оком по кімнаті й поклав ордера на першого стільця. Потім похапцем, немов боявся, що фізик позаду біжить навздоганяти, вискочив з мікроскопом надвір.

Вилинялий, старий, як і сам фізик. Каштан, знайомий Горобенкові ще, з гімназії, виліз із своєї халабуди погрітись на сонці. Він помітив Горобенка і, виляючи хвостом, підбіг до ганку. Бідний старий собака! Йому й на думку не спадало, яку шкоду вчинено зараз його господареві. Каштан, привітно загрібаючи задньою лапою, почав як умів лащитись до Горобенка. Він лизнув йому долоню й тер мордою об штани.

Горобенко мимоволі зупинився і погладив пса. Він хотів схопити обома руками його кудлату морду коло вух і струснути, як колись. Але зробити це заважав мікроскоп у лівій руці. Горобенкові стало ніяково і боляче. Він засоромився пса, який щиро віддавав йому свої собачі пестощі, не почуваючи в ньому ворога. Ці пестощі крадені, і Горобенко мерщій подався до хвіртки.

Було шкода наївного Каштана, і бідаку фізика, і себе.

— Це все паліативи. Нужденні паліативи!.. Ти б'єш не по конях, а по спорохнявілих, нікчемних голоблях.

Якийсь голос сміявся всередині, знущався над Горобенком — одняв у нещасного дідка його останню втіху і хочеш довести, що ти більшовик! Ха-ха-ха!.. Кому цим доведеш? Може, самому собі? Дурниця! Ти ж знаєш прекрасно, що суть не в цьому. Що важить для революції якийсь мікроскоп! Дрібненька, егоїстична душа! Мізерною шкодою ти хочеш купити собі нове сумління? Дешево! Занадто дешево... Це купується тільки — пам'ятаєш ту безсонну ніч? — купується кровь'ю! Смертю!

Горобенко поспішно йшов край пішоходу, неприродно виставивши наперед руку з мікроскопом. Цей мікроскоп стирчав перед очима як проклятий і пік долоню. Але його нікуди сховати. Горобенко намагався обминати поодиноких перехожих, але це не вдавалось. Вони все ж таки проходили повз нього, і їхні погляди падали на мікроскоп. Горобенко не обертався, але йому здавалось, що всі стрічні спиняються й перешіптуються:

— Мікроскоп поніс! Мікроскоп... Он де він!..

Горобенко прискорив ходу.

Це все були нікудишні паліативи. І ті реквізовані піаніно, і шафи, і книжки, і цей мікроскоп! Треба — іншого. От прийти б до парткому і — баста! Дайте командировку в чека, я не можу так більше... Це ж, зважаючи на мою "інтелігентність", вони призначили мене до культвідділу радпрофу. Сказати б Кричеєву все по щирості... Але чи зміг би я працювати в чека?

Горобенко одразу відповів на це: для того, щоб працювати в чека, треба однаково — розстріляти. Треба раніш кількох крапель крові на землі, інакше буде облуда, інакше однаково все буде брехня...

Горобенко ступив на благенький дерев'яний місток через гнилу, вузеньку річку, що протікала через місто. Містком пройшов якийсь чоловік і зник за вербами. Горобенко раптом спинився. Він передихнув і озирнувся. Довкола було порожньо. Внизу, вибиваючись із ряски, лисніло на сонці брудне плесо. Десь каркала гава. Горобенко нишком озирнувся ще раз і щосили, мов крадене, закинув мікроскоп у річку.

Десь неподалік плюснула вода, й знову все стихло. Горобенко вибіг із мосту й попростував до культвідділу радпрофу.

XI

Дядько поправив пужалном отосу, що зсунулась на голоблі, скрутив із газетного паперу товстелезну цигарку й весело стьобнув шкапу.

— Но-о, сіра!..

Шкапина тріпонула вбік хвостом, унизаним реп'яхами, і кілька кроків пробігла, а потім знову мляво подалась на горбок.

Славіна на хвилину тільки замовкла; вона клопітливо підослала під себе жмут сіна й підібгала до самісіньких грудей свої тоненькі, худі ноги. Від цього коліна під спідницею загострились, і, здавалось, що об них можна було б уколотись. Горобенко перевів очі на діряві, уболочені Дружинінові чоботи,

що звисали з полудрабка, і, щоб перебити безнастанне торохкотіння Славіної, спитав дядька:

— Це вже й Хведорівка ото?

— Да, пісочком ще трохи, а там проминемо камінь і хведорівські вітряки.

Одначе Славша й на думці не мала покидати свою тему. Вона, навпаки, вважала за свій обов'язок і далі переконувати дядька на атеїста. Її немилосердно трясло на возі, від незвички вона корчилась і кривилась на кожній вибоїні, їй давно вже здавалось, ніби всередині переплутались у якийсь страшний хаос усі її тельбухи, одначе присутність двох партійців гальванізувала її. Славіна хотіла їм мовчки довести, що вона зовсім не " з білого тіста" і драбинчастий селянський віз, і оцей шлях проклятими, безкінечними манівцями, щоб тільки обминути бандитські хащі на прямій дорозі, — їй зовсім ні по чому. Через те Славіна перемогла себе і отак, без усяких передмов і зачіпок, з півгодини вже розводила перед дядьком антирелігійну мороку. Дядько трапився м'який і незлобливий. Він цілком несподівано для Горобенка охоче пристав до розмови, але сперечався із Славіною легенько, уникаючи рішучих відповідей. Він більше натякав та жартував, аніж сперечався.

— Воно конєшно. Сказано: аби люди, а піп буде; ну, тільки ж усе ж таки, як подумати, то... Славіна перебила його:

— Подождите, товарищ. Прежде всего остановимся над самим вопросом о религии. Карл Маркс, например, сказал: религия — зто опиум для народа.

Дядько чи не добрав останніх слів, чи, може, просто не дочув, йому раптом заманулось підтакнути Славіній, і він, сіпонувши віжки, жваво проказав:

— Та воно так: тепер усе для народа.

Дружинін голосно зареготав, а Горобенко посміхнувся й приязніше глянув на Славіну. Славіна зніяковіла й зашарілась. Їй стало кривдно й досадно через нерозторопу-мужика й кортіло виправити своє власне заміщання. Вона завовтузилась на сидінні й розгублено намагалась пояснити дядькові:

— Религия, зто, понимаєте, товарищ, прежде всего... ну, как бьі вам зто пояснить?.. Это — иллюзия... Вы представляєте себе человека, который...

Дядько якось по-своєму зрозумів Дружинінів сміх. Він глибоко зітхнув і обернувся до Славіної:

— Не скажу вже, чи люзія, чи ні, ну тільки і я, їй-бо, не ходив би до церкви, якби ж то знаття... — Дядько блиснув тихими сіренькими очима з-під насуплених брів і присунувся до Славіної: — Воно-то все так, що ви говорите, конєшно... Ну, тільки ж добре, як там (дядько мотнув віжкою вгору, показуючи на небо) нічого нема! Ну, а як є?.. — Дядько присунувся до Славіної ще ближче і пильно уставився в її лице. — Ну, а що як умреш, а там воно все є?!

Славіна не знайшла одразу відповіді, а дядько розвів безпорадно руками з віжками і знову посунувся наперед до шаньки з вівсом.

— Ану, сіра! Волочишся там! Но-о-о... — Дядько хльоснув батіжком у повітрі і зниженим уже тоном, але твердо поклав:

— Ні, що б там не було, а краще, ма'ть, ходити до церкви. Спокійніше воно все ж таки...

Дядьків висновок знову засвітив на Горобенковому обличчі усмішку. Але усмішка розбавилась іронією, а за нею гостро взяла нетерплячка — коли нарешті буде край цій безглуздій розмові! Його дратувала і незрозуміла дядькові мова Славіної, і її штучність у словах, і невміння звичайно, по-простому підійти до дядька. Він навіть радів, що все це кінчилось у Славіної анекдотичне, але разом із тим боявся, що Славіна знову заходиться переконувати дядька. Хвилинами в нього прокидався жаль до Славіної. Сидить ця зовсім непотрібна тут, негарна з себе жінка з гострими колінами і виставляє себе на посміх. Мимрить недоладні слова, а дядько собі в душі глузує з неї. О, це хитрий дядько! Кость уявляє його добре. Ці анемічні слова Славіної — для нього як об стінку горохом. Він же у своєму селянському інтелектуальному масштабі на цілу голову вищий від Славіної.

Кость прекрасно бачить, як дядько розповідатиме на селі про стрижену, пришелепувату "комуністку" і сміятиметься з неї. Ба сміятиметься з них усіх. Вони ж — товариші їй. Стало знову шкода Славіної і обурювала залатана дядькова спина: засмієшся, чорте, на кутні!..

Горобенко подивився на пишну пшеницю, і це, як і завжди, дало йому заспокоєння. Невтомний пустун-вітер гнав по ній хвилю за хвилею. Хвилі бігли навперейми, аж поки не обривались на свіжій стерні, але вітрові було до того байдуже: він перебігав обніжками назад до краю поля й знову гнав нові й нові. Заходили жнива, й перші копи вже кинули легеньку тінь на літо. І вічно від цих кіп і голої стерні стає сумно. Росте в грудях жаль, і невимовне чогось шкода. Чи літа, чи тепла, чи днів своїх? Хтозна. Ці копи породять незрозумілу тугу, а

пізніше, коли затріпотить на даху вечірній осінній дощ, ця туга буде старечою рукою підбивати невеселі осінні підсумки...

Горобенко перекусив суху стеблину й замислився. Край дороги полуднували женці. Порівнявшись із ними, дядько звернув ліворуч, щоб обминути їхнього порожнього воза й розпряжені драбчасті конячки. На звороті, вилазячи з глибокої колії, вони трохи затримались. Женці питливо дивились на них. Коли віз порівнявся з ними, крайній підморгнув до дядька-візниці.

— Ярмаркуєш, Даниле?

Але візниця утримався від жартів. Він для чогось спинив свою шкапу й привітався:

— Драстуйте, боже поможи...

Славіній надав чорт знову встряти до розмови:

— Здравствуйте, товарищи! — Вона глянула на свіжі снопи покошеної пшениці й поблажливо сказала: — Харошая у вас рожь в этом году.

Женці зареготали, а візниця, мов засоромившись за своїх їздців, досадливе буркнув:

— Та що ви! Це ж пшениця! Славіна винувато прошепотіла до себе:

— Разве?.. Как же это я ошиблась?..

— Та вже ж "ошиблась", як зроду, мабуть, не сіяла! недобре посміхаючись, сказав хтось позаду, а крайній, сміючись, підійшов до воза і, витираючи піт з чола, промовив до візниці:

— Це, Даниле, як той товариш, що навесні балакав у сполкомі: "Сійте, каже, товарищі крестяне, "пашано", од нього прибилі багато буде..."

Женці знову одностайно зареготали.

Горобенка давно вже пік сором за Славіну, і сміхи та дотепи женців нервували його. Він торкнув візницю за плече:

— Поганяйте. Нам треба, щоб завидна приїхати. Дядько сіпонув віжки, і віз рушив далі під глузливими поглядами женців.

Коли вже од'їхали, Дружинін обернувся назад до снопів і, подумавши трохи, сказав Славіній:

— Да, подлинно была пшеница, а не рожь. Зто у вас, товарищ Славина, неудачно вышло. Нужно легче...

Славіна нічого не відповіла й зручніше вмостилась на своєму сидінні. Її опанували досада й одчай.

"З славіними далеко на селі не поїдеш!" — подумав Горобенко і сердито виплюнув з рота стеблину.

Уже смеркалось, коли приїхали до села.

Попереду, збиваючи з дороги вечірній пил, поверталась додому череда. Корови флегматичне сунули до своїх дворів, зупинялись коло воріт і монотонне мукали. Деякі з них ліньки повертали назад голови і безглуздо дивились на вулицю.

В їх поглядах була безкрая нудьга і вічне здивування:

"Ні чорта не розумію — до чого воно все це".

Проте корови й не намагались збагнути що воно й до чого. Вони задовольнялись з того, що констатували приїзд якихось трьох нових людей на село і по-філософському, одвернувшись від суєти, знову мукали.

Їхнє мукання наганяло Горобенкові тепла і своєрідного затишку. Було приємно дивитись, як розходяться корови й пастушки в уболочених штанях, з великими торбами підганяють хлудинами решту череди.

Кучугури білих хат і зелена вовна осокорів, яворів та верб наганяли спокою та сумирності.

Хотілось без думки дивитись перед себе і стежити, як усе твоє нутро сповнюється тишею і миром.

Горобенко навіть повеселішав. Це дуже правдиво в Шевченка: "Село — і серце одпочине..." Тільки не те вже село розляглось перед очима і не спочинок чекає на Костя Горобенка, а іспит. Одни із численних іспитів на "більшовика", іспит на життя.

Горобенко спустив за полудрабок потерплі ноги і питливо вдивлявся в косу, сіру від вечірнього присмерку, сільську перію.

Десь глибоко, отам у запічках, під повітками, на левадах, зашилась разом із іржавими одрізами сільська душа. Насторожлива, підозріла і жорстока. А назовні — стоять лагідні мовчазні хати й кублиться з комінів де-не-де дим. Так само стояли ці хати за царату, може, і за кріпацтва або й навіть за козаччини... Хтозна.

Горобенко внутрішньо сказав собі: "Я зовсім тебе ще не знаю, село. Ти така сама загадка, як і вся химерна нація. Ти чуже мені, село, — чуже, далеке і незрозуміле. Щодо цього, то я не далеко відійшов від Славіної...

Це, певно, гадаючи, що кожний українець так чи так — селянин, Кричеєв послав мене сюди за голову перевиборчої трійки. Не Дружиніна, а — мене. Це зрозуміло. А втім, — Горобенко посміхнувся до себе, — я все ж таки не селянин і від села в мене немає анічогісінько. Щоправда, це трохи незвичайно для українця, одначе, знай, село, — мене й не вабить, власне, тебе пізнавати. Я зовсім не вклоняюсь перед твоїми опоетизованими хатами, садочками, звичайнісіньким "місяченьком" та іншими твоїми неодмінними аксесуарами. Мені байдужісінько до них зараз, а іноді... іноді я розтрощив би це все к чорту... Але я таки загнуздаю тебе, село!"

Зачувши кінець дороги, конячка раптом стрепенулась і хутенько побігла. Віз лунко заторохкотів по твердому грунті, й від цього вулиця ожила. За ворота повибігала дітвора й, цікаво дивлячись на воза, несміливо тулилась до старих колод. Через тини і з вікон виглядали полохливо літні жінки, і тільки інколи коло фіртки похмуро дивилось чиєсь чоловіче бородате лице. Ці похмурі погляди з-під насуплених брів важко впадали в очі і таврувались у пам'яті.

Ці бородаті лиця не віщували нічого доброго. Їхні очі бачили на кожному возі, що приїздив із міста, тільки ворогів.

Відтіля приїздили до сумирних хат із розкладками, контрибуціями, арештами й розстрілами. Село прокляло їх і зарилось у свої нори.

Горобенко раптом подумав: "Ой, мабуть, люта смерть під такими поглядами!.."

Горобенко, не стримуючись, пильно вбирав їх у себе, хотів затримати їх найдовше, спинити на собі.

Вулиця несподівано обірвалась, і віз витрусився на майдан. Ліворуч вилізла незграбна велика мурована колишня волость — теперішній хведорівський волвиконком. Віз круто завернув до старих східців і почорнілих від довгих літ колонок на ганку.

— Оце вже і сполком буде, тпрр-у-у... — не обертаючись, промовив візниця й потягнув до себе віжки.

Дружинін сплигнув із воза й почав розтирати ноги. Славша старанно струшувала з одежі порох і незадоволено щось бурмотіла.

— Перевиборча трійка будете, товариші?

Голова волвиконкому Гарасименко, в плюшевому кашкеті і з наганом на поясі, тихо підійшов до воза й поклав на полудрабок дебелу порепану долоню.

Славіна обережно звісила з воза свої ноги, набралась духу і плигнула. Якби Дружинін не підтримав її за руку, вона, мабуть, потрапила б кудись за колесо, але скінчилось щасливо, і Славіна, дістаючи з-під сіна свого портфеля, сказала сердито Гарасименкові:

— Ну й дороги у вас, товариш! Просто — кошмар... Гарасименко хазяйновито постукав пальцями по полудрабку, але на виправдання доріг він слова не знайшов і через те промовчав. Коли вже всі розібрали з воза свої речі, він переклав долоню на пояс і спитав:

— В ісполком підете? Зараз і люди саме сходяться на засіданіє.

Горобенкові подобалась тиха і спокійна Гарасименкова мова і його рівне поводження. В ньому вчувалась унутрішня сталість і певність, а заразом і поважна хазяйновитість дбайливого начальника.

Ступаючи східцями поруч із Гарасименком, Горобенко раптом подумав: "Як усе ж таки змінила людей революція! Це вже не старшина колишній або писар. На цього можна покластися..."

Гарасименко пропустив усіх у темний коридор, а потім зовсім непомітно опинився попереду й поважно увійшов у "предсідательську".

Глибока сутінь снувала в кімнаті чорну запаску. З темних похнюплених кутків линули під високу стелю зашкарублі слова й шамотіння.

— Треба світло засвітити, — кинув кудись до вікна Гарасимепко. В кімнаті все затихло й нашорошилось. Виконкомівський секретар проворно дістав із шафи якусь нужденну лампу й старанно заходився її засвічувати. Лампа довго упиралась, блимала, гасла, але врешті засвітилась тоскним, синюватим вогником. Кімната, мов із прірви, поволі

заповнювалась поважними бородами, обличчями й селянськими свитами.

Дружинін сів на дзигликові і стомлено обперся спиною об стіл.

Славіна сіла було коло стіни на лаві, але від неї одразу ж — наче її тоненька постать потребувала місця аж на трьох — поспішно одсунулись літні селяни, замітаючи після себе місце полами свит. Славіна зніяковіла і поспішно пересіла до Дружиніна. Вмостившись коло нього, вона полегшено зітхнула й заспокоїлась.

У кімнаті знову стало незграбно-тихо, і ніхто не наважувався першим порушити цю тишу.

Горобенко пройшовся по кімнаті. Коло стін сиділи дядьки й питливо-гостро дивились на приїжджих. Горобенка неприємно лоскотали ті погляди по скроні й правій руці, але він не обертався на них. Він пішов до протилежного боку і вмисно став до них спиною. На стіні статечно висів Маркс і пильно розглядав селянські свити, а під ним хтось приліпив глевким хлібом старе "Письмо В. Й. Ленина к украинским крестьянам". Ці зовнішні ознаки нового часу серед мовчазних дядьків під стінами не надавали ще приміщенню радянського вигляду: там же надворі, в темряві, за дві версти — Ворскла, а за нею старі полтавські ліси, лісовики, повстання, смерть. Хто може ручитись, що буде тут за годину, дві, три? Горобенко повернувся до світла й пробіг очима по дядьках. Вони сиділи в тих самих позах, але на їхніх обличчях, здавалось, було тепер: моя хата скраю, ми нетутешні.

Це, мабуть, ще найліпше, що від них можна сподіватися під лиху годину, подумав Горобенко, а проте, може, вони і...

Дядьки сиділи і тепер мовчки, і тільки чути було їхнє важке сопуче дихання. Ця мовчанка ставала Горобенкові нестерпною, але як підійти до них, як одімкнути їхні замкнені душі, примусити їх говорити, говорити одверто і щиро, як із своїм, він не знав. Через те брала досада і дядьківські постаті просто дратували його. Він підійшов до Гарасименка і голосно запитав:

— А як тут у вас продрозкладка йде?! Свитки під стінами жадібно подались наперед і завмерли.

— Що ви спрашуєте? — не зрозумів одразу Гарасименко. — Розвьорстка як?

— Так, так — розвьорстка, — нетерпляче пояснив Горобенко і зашарівся під Дружиніновим поглядом.

— Іде потроху, ну только що тут у нас ще контрреволюція сичить... Саботажники єсть такі, сказать би, перебаранчають дуже... Кулаків багато позоставалось. Із ними біда. Вроді як би серед шляху живеш — ком'ячейки ніяк не дають добре організувати. Тут записались були три нових, ну як тільки обче собраніє — не йдуть: бояться. З кулаками тут треба того... — Гарасименко важким рухом підвів до грудей долоню й міцно стиснув пальці. Дядьки коло стіни уважно, не мигаючи, дивились на його руку. Гарасименко опустив долоню на стіл.

— Миром із ними не можна, потому нікакого поніманія власті не признають...

Гарасименко з великими потугами добирав потрібних слів, але їх нестявало йому, через те говорив із паузами і на чолі під репаним дашком плюшевого кашкета виступили крапельки поту. Але Горобенкові подобалось, як він говорив. Він дивився

на його кремезні, мужні рамена, і вони видавались йому за місток між ними й селянськими свитами під стіною. Адже цих Гарасименків ще тільки одиниці, але які вони міцні! Ну, що б робила Радянська влада на селі, коли б не було цих Гарасименків? Село обернулося б у суцільні непролазні нетрі. Поки є хоч один Гарасименко на все село, можна не турбуватись: він не зрадить, він не скаже:

"Я нетутешній", він нікуди не піде з села. Нові, незрозумілі слова скаламутили йому мозок, запалили душу, і він ітиме з ними у важких чоботях своєю сільською дорогою, не збиваючись на манівці. Як багато важать для нас ці Гарасименки!..

Дивлячись на Гарасименка і слухаючи його кострубаті слова, ставало легше, спокійніше. Горобенко добув із кишені кисета й простягнув до Гарасименка:

— Закуримо городського махряка. Гарасименко ворухнув пальцями і, ніби перепрошуючи, тихо відповів:

— Я так що некурящий... не потребляю... — Потім задер бородату голову понад столом до темного кутка і по-начальственому сказав до секретаря волвиконкому:

— Виборчі списки там назавтра — щоб були. Славіна застебнула гудзики на своєму зібганому жакетику і нахилилась до Дружиніна:

— Хорошо бьмо бм на ночь поесть где-нибудь у кулака...

XII

Сонце било в маленьке віконце і ніяк не могло вдертись зовсім до хати. Воно позначило здобуте на долівці місце золотим снопом, але в запічку, на брудному, вкритому чорним мотлохом полу, і в кутку, де суворо дивиться кілька позолочених богів — засіла уперта. сутінь. Горобенко протер очі й сів. Обабіч спали ще Дружинін і Славіна. Дружинін широко розкинувся на сіні, зібгавши під собою рядно, а права нога, простромлена на великому пальці промінням, видерлась аж на долівку. На самому краєчку рядна скулилась у старечий кулачок Славіна і нечутно дихала. Горобенко глянув на її маленький клубок, і йому знову чогось стало її жаль.

Звичайно на кораблях під час аварії перше місце на рятувальних човнах дають жінкам і дітям. Якого ж чорта Кричеєв затуляє дірку в нашому ковчезі такими нужденними безпорадними жінками?.. Це в ліпшому разі безглуздо, а то й просто жорстоко...

Хазяїнів у хаті не було, тільки з печі, затаївши дихання, цікаво дивилась долу кудлата білява голівка й чорненькі очі під двома кісками — мишачими хвостиками. Побачивши, що Горобенко встав, вони боялися й поворухнутись.

У хаті важко пахло потом, печеним хлібом і ще чимось незнайомим, що від нього сморід аж повис у повітрі й тисне на груди.

Горобенко поспішив одягнутись і вийшов на подвір'я.

Довкола мляво, не поспішаючись, без пристрасті й гарячковості точилось щоденне селянське життя.

Горобенко сполохав кури й пішов до воріт. Через вулицю до нього важкою ходою простував Гарасименко з білявим повновидим чоловіком у потертому, заношеному піджаці.

— Драстуйте... А це наш учитель... Може, поки там зберуться, подивитесь школу й читальню. Це недалеко зцюдова.

Чоловік у піджаці з-під лоба пильно пробіг сіренькими очима по Горобенковому обличчі й нерішуче простягнув руку:

— Микола Батюк.

— Добре, я з охотою піду. Куди це?

Батюк знову пильно пробіг по обличчі й кашлянув.

— Прошу. Я вам покажу.

— Ну, то ви йдіть собі, а я в ісполкомі накручу. — Гарасименко повернув назад і, трохи загрібаючи правою ногою, подався до майдану. На зеленому тлі дерев великим будяком палахкотів під сонцем його бордовий плюшевий кашкет.

Батюк якийсь час ішов мовчки, добираючи слів для початку. Він іноді одходив трохи осторонь і тоді скоса, винюхуючи, оглядав Горобенків профіль.

Йому було ніяково мовчати, хотілось багато сказати хоч і комуністові, але ж усе-таки українцеві, але, як зайти, він не знав.

Вихід знайшовся раптом.

Горобенка почало неприємно смоктати в животі, витягувати від горла, й він, забувшись, прошепотів до себе:

— Ах, чорт його знає, хліба забув узяти. Батюк радісно стрепенувся.

— Ви ще не снідали? Так ходімте, будь ласка... Ось моя хата...

Його молоде, прищувате обличчя стало одразу наївно-щирим, немов ще більше помолодшало. Він уже не дивився з-під лоба. Його трохи лукаві очі дивились просто й кутиками посміхались.

— З'їмо нашого кандьору...

У хаті за столом Батюк зовсім позбувся соромливості, й за кандьором полились безкінечні скарги.

— ...Тут взагалі дуже тяжко. В ячейці — росіяни, а коли і є хто з наших, вроді Гарасименка, так усе’дно — русифікатори.

Горобенко мимоволі посміхнувся: Гарасименко — "русифікатор"! Це справді — смішно. Який з нього "русифікатор", як він двох слів по-російському не зв'яже. Його просто не обходить та чи та мова. Він увесь — коло соціальних проблем.

Але Батюк ніяк не хотів із цим погодитись:

— Та це-то правда: він такий же репаний, як і всі ми, ну тільки його політика буває часом гірша від запеклого русака. Візьміть таке: в читальні була брошура Шарлеманя "Охороняйте рідну природу"... Між іншим, цей Гарасименко, треба сказати, передивляється сам усі нові книжки. Так ви знаєте що? Гарасименко цю брошуру конфіскував.

Горобенко поклав на миску ложку й здивовано уставився на Батюка.

— Да, да, конфіскував! Каже: що це за "рідна" природа? Природа скрізь інтернаціональна. Це самостійницька книжка. Її "ніззя" пускать.

Горобенко засміявся на всю хату. Батюкові цей сміх не подобався. Його прихована, полохлива ворожнеча випирала тепер назовні.

— Воно-то смішки, смішки, але як доводиться щодня працювати серед таких "діячів", то й плакати часом хочеться. Я не розумію: є ж усе-таки в партії українці — чому вони нічого не роблять?

Горобенко подивився пильно Батюкові у вічі, і його погляд прохромив наскрізь опецькувату постать в піджаці.

Батюк розперезувався все далі й далі, він уже не тільки скаржився, він обвинувачував, закидав і глузував.

Горобенко покинув їсти, схрестив на грудях руки й мовчки слухав.

Оця вся балаканина для нього, власне, не новина. Хіба він не чув цього від Педашенка, Ковганюка і всіх тих сектантів, що

складають у сумі нещасну жменьку "свідомих українців" у повітовому місті! Тих опереткових людей з сантиментально-романтичною душею і журливо-саркастичними очима, що в розквіті свого піднесення й пафосу створили тільки "Просвіту", цей новий храм на руїнах українського Єрусалима?.. Це все не новина. Вони вміють тільки скаржитись і зітхати: "На нашій, не своїй землі..."

Ну так же. І цей Батюк знову, як і сотні їх, цитує це зараз. Батюк не виняток. Це — один із багатьох. Це пересічний тип української інтелігенції. Щоправда — сільської, але яка ж іще є? Більше й нема. Оті, що верховодили в гайдамацьких загонах, заповнювали департаменти уенерівських міністерств, їздили в дипломатичних місіях репрезентували Україну — то інші. То екстракт. Такий самий, як і ті, що з обрізом сидять у лісі.

Батюки не такого гатунку. Єдине, що вони можуть, — це тільки скаржитись. Ще, може, нишком, у закутках сичати на Гарасименків. На Шевченкові роковини вони в школі казатимуть, що Шевченко революціонер, що він боровся проти московських (на цьому вони зроблять наголос) панів, що він любив Україну... І в цих зануджених словах вони контрабандою потягнуть замаскований націоналізм і будуть задоволені, що це в них вийшло і червоно, і національне...

Це вічні служники богові й мамоні.

Сльозливі, примітивні Батюкові слова, його червоне від натуги й прищів лице і замусолена вишивана сорочка з синім гудзиком під піджаком дратували Горобенка. Яке в них нахабство!.. І оці прищаві народні вчителі, що не годні на жодну акцію, хіба що тільки на роль попихача, ці маленькі люди, що в крові своїй носять від віків анемію і зраду, і це вони ще гадали створити державу! Не маючи за собою, крім

сантиментальної туги та спорохнявілих "національних святощів" анічогісінько, вони ще можуть скаржитись! Вони ще хочуть, щоб до них прислухалась влада? Влада тих, які кров'ю і муками розтерзаних на численних фронтах купили собі право на існування? Ні, це принаймні наївно! .

Горобенко почував, як у ньому прокидається і росте огида. Він трохи одсунувся від столу і намагався не дивитися на Батюка. От бандит... То інша річ. Він озвірілий, запеклий ворог. Але він активний. З ним треба нещадно боротись, але його ще можна зрозуміти. А ці... Вони вічні вороги. Це, може, буде парадоксально, але це правда: дика активність, темперамент, лють, мабуть, усе ж таки ближчі за цей індиферентний холодець. Цих Батюків, навіть з суто національних інтересів, треба б перестріляти, бо молода нація не може бути сантиментально-гнилою, прищуватою!.. Вона мусить бути залізна.

І знову Горобенкові спав на думку парадокс:

— Нова, молода Україна складатиметься з інших. Не цих. А з Гарасименків. З отих самих Гарасименків, що оце тепер викидають українську книжку за слово "рідна", що ламають собі мову, аби тільки добрати нових, невідомих слів для тих думок, які шкереберть перекинули їхнє життя і штовхнули їх з битого прадідівського шляху. Так — нова українська нація складатиметься з Гарасименків. І це навіть не парадокс, коли тільки справді національне чуття є не вигадка, не ілюзії, а цілком реальна річ. Коли воно є щось від біологічного. Власне біологічного чи економічного тільки?.. Батюк не дав Горобенкові закінчити думку. Він утер рушником підборіддя й губи і відтак зітхнув:

— Це така історична доля наша: нас ошукують, а ми навіть і не помічаємо цього.

Горобенко на цей раз подивився неприховано-вороже Батюкові у вічі.

З рота поривалось крикнути: "Ви запеклий жовтоблакитник! Я вас арештую!.."

Але він не крикнув так. Він сухо сказав:

— Ви не розумієте історичного процесу соціальної боротьби. Проведіть мене до читальні. Де вона у вас?

Ішли свіжою ранковою вулицею поспішно й мовчки. Батюк трохи одставав. Він похнюплено дивився на порох, що збивали його ноги, і, видимо, мучився. Отам, у його кімнаті, коло миски з кандьором залишилась обірвана одвертість і полохлива тінь їхньої інтимності. І тут, коли треба щось сказати цьому відлюдному вже, нерозгаданому "своєму" комуністові, слів не було. Батюк колупав думку, але всі слова, що набігали були, зовсім не ті, що треба. І все ж він з кожним кроком, який віддаляв їх від його хати, розумів, що конче мусить щось сказати. Треба ж, врешті-решт, розв'язати оте "Ви не розумієте процесу соціальної боротьби".

Вже видно було і читальню, і від школи до них поспішала Славіна з Дружиніним, коли Батюк таки наважився. Він зупинився й розгублено, з острахом кліпаючи очима, тихо промимрив:

— Ви мені вибачте... Я, звісно, не хотів вас, товаришу, ображати. Я сказав вам по щирості як українцеві... Горобенко відповів далеким і холодним голосом:

— Я, товаришу, — комуніст.

До них підтюпцем наближалась Славіна, кокетливо погрожуючи рукою:

— Это же что такое? Пошли себе, и никаких! Насилу вас поймали... Вы в читальню? Идемте.

На ганку їх чекав Дружинін.

Читальня вражала порядком і чепурністю. Оповіщення, афіші, портрети Шевченка, Франка, Драгоманова — все це було старанно прибите, уквітчане рушниками й клечанням.

Посередині на червоному полотнищі одразу вбирало очі великими літерами: "Через національне до інтернаціонального!"

В шафі охайно складено пошарпані книжки і якісь папери.

Батюк стояв понуро коло одвірка. Його фігура була така безпорадна і нужденна, ніби це не до читальні прийшли поцікавитись три комуністи, а до куркульської хати вдерлись реквізувати літами надбані скрині та трусити засіки, а він же у ній господарем. Батюк скоса поглядав на Горобенка і Славіну, і її похвали наче зовсім не долітали до його ушей.

А Славіна куркою бігала по читальні і сунула всюди своє личко, мов дзьобала зернята:

— Хорошо портретики приукрасил! А Ильича почему же нет? Я вам непременно пришлю из города...

Дружинін довго затримався в дальньому кутку, щось розглядаючи на стіні. Нарешті він одвернувся і мляво запитав Горобенка:

— Разве Мазепа тоже был революционер? Горобенка щось штовхнуло всередині. Він збентежився й підійшов до Дружиніна.

— Ні, розуміється. А що таке? Дружинін спокійно повернувся до стіни:

— Да вот — висит. Мне было невдомек. Думаю: ведь гетманы — это вроде как у нас цари.

На стіні, справді, з дубової рами, в гаптованому золотом жупані виглядало молоде, величаве Мазепине обличчя.

Горобенко ні з того ні з сього зашарівся. Цього Мазепу наче не Батюк, а він сам повісив отут, у читальні. І ось його спіймано на слизькому. Він для чогось заклопотано прочитав на портреті написа, потім різко повернувся до Батюка й підвищеним, начальницьким тоном роздратовано кинув до одвірка:

— Я гадаю, товаришу вчителю, що справді можна було пошукати відповідніших портретів, а не вішати тут всяке петлюрівське барахло!..

Славіна прикипіла до місця й перелякано роззявила рота. Знадвору рипіли східці під важкими Гарасименковими чобітьми.

XIII

Переповнена школа ще до початку зборів упріла й важко дихала. Чорна маса бородатого людського м'яса з трьох боків обложила стіл президії і своїм нечесаним, уболоченим громадищем пригнітала Горобенка. Від неї нікуди подітись оку. Хіба що глянути тільки на стелю, але й там у махорчаному

диму й випарах б'ється в конвульсіях на почорнілій крейді її п'яний, сопучий дух.

Це сіре місиво селянського лахміття залило великий клас й погрозливо хлюпотить коло самісіньких ніг. Ось ударить дев'ятий вал його й розтрощить столи, лави, одним помахом розчавить нещасну перевиборчу трійку з ком'ячейкою і затопить повстанським чадом села, шляхи, ліси...

Ще тільки-но мав розпочатись з'їзд Рад, але по класу з кутка в куток гадючкою шмигав ворожий настрій і зловіще сичав там десь за спинами, де обличчя зливались у одну суцільну зморщену пляму.

Гарасименко стояв край столу урочистий і строгий. Він пильно вдивлявся в довгі, поплутані людські ряди, і на його чоло лягала тінь.

Він, не повертаючись, стиха, мов до себе, сказав Горобекові:

— Да-а, з багачами буде біда. Під'юджують уже.

Коло столу сиділи спокійний Дружиніп і мовчазна, принишкла Славіна. Її нервували й сердили безцеремонні, питливі й помітно глузливі погляди дядьків. Багато широко одкритих очей вчепірились у неї, розглядаючи кожну цятку на ній, мов якесь чудисько.

Дружинін тягнув "козину лапку" й стомлено дивився в натовп. Гарасименко задріботів маленьким шкільним дзвіночком, але його дзвін жалібно в розпуці розбивався коло перших же рядів, а далі тонув у розгойданому галасі. На задніх дзвіночок не справив враження.

Гарасименко з відчаєм розмахував дзвоником над головою і щось кричав. Певно, від помахів його руки натовп поволі заспокоївся і замовк. Середні й крайні ряди нашорошились. Горобенко встав з-за столу, і в класі раптом стало занадто тихо.

Було навіть трохи моторошно від тої сторожкої, густої тиші, і здавався таким маленьким і безпорадним серйозний, урочистий Гарасименко.

Горобенко настроївся вже був до людського гомону, і через те його голос тепер залунав непотрібно високо й пронизливо:

— Іменем перевиборчої трійки вважаю хведорівський волосний з'їзд Рад за відкритий...

Товариші селяни! Сьогодні ви зібрались тут як хазяїни своєї волості розв'язувати пекучі справи вашого життя. Наш з'їзд відбувається за надзвичайних обставин. Наша славетна Червона Армія перекинула за Дніпро польську шляхту, і непереможна кіннота Будьонного вже мчить до варшавських палаців...

Славіна, як це водиться в таких випадках у місті, старанно заплескала в долоні. Натовп перевів на неї з Горобенка здивовані очі, і президія спантеличилась. Славіна почервоніла від ніяковості, але ще завзятіше заходилась плескати. Її підтримав Дружинін, а скраю загуххав у дебелі долоні Гарасименко. В першому ряду, з тих, що сиділи ближче до столу, розгублено, нерішуче поплескали нечутно й собі, а потім знову голосно говорив Горобенко.

Його слова були звичайною промовою з чужими для зашкарублої селянської голови патетичними висловами, але це

тільки початок. Це тільки фундамент, що має пробити до твердого грунту пісок, щоб потім на ньому виводити мур.

Перед Горобенком сотні уважних очей, що ловлять кожне його слово, кожний рух. Здається, справді, вони слухають не вухами, а очима. Кожне його слово коливає терези їх настрою. Від його промови залежить усе дальше. Адже це бородате тіло, що залило клас й стиснуло повітря, може не випустити їх відціля. Горобенко не може їх зловити очима — вони зливаються в риски, коми, розляпані контури, але він чує інтуїтивно ці ворожі погляди, що звідусіль пронизують його лице. Горобенко серцем розуміє, що ця маса — це той самий натовп, який пройшов усю людську історію з криком: "Розіпни його!"

У Горобенка напружуються нерви, як чутлива тятивка луку і росте воля перебороти натовп, подолати його. Попри все — подолати! Він одлітає від намозолених, зім'ятих офіційних слів і б'є в натовп своїми, тими, що линуть невідомо відкіля з середини, від серця, від нервів.

Натовп мертво мовчить. Не чути навіть сопіння й рипу взуття. Горобенко відчуває тільки, як сотні голів витягнулись до нього й ловлять, всмоктують його слова.

Свій чи чужий цей натовп? Це неважливо. Найголовніше те, що він уже оступився, він одімкнув Горобенковим словам важкі засуви свого нутра, і акція, ініціатива тепер у Горобенка, а не в нього.

— Живи ж, Радянська владо, владо робітників і селян, у всьому світі!..

Горобенко, виснажений, залитий потом, з легким тремтінням на скроні сідає на стільця, а ряди заворушились і захлюпотіли оплесками.

— Предлагаю проспівать "Інтернаціонала". Це встав Гарасименко, а за ним затріщали з усіх боків лави, і кілька голосів непевно, по-молитовному, затягнули непризвичаєним до цеї мелодії хриплим голосом: "У став-а-ай проклятим закліймо-оний..."

Коли долинуло до одкритих вікон і розтануло десь на вулиці останнє: "Воспрянет род людськой", а за ним утворилася, як це звичайно буває, незручна пауза, відкілясь ізсередини вискочило лукаве, підстаркувате:

— А подозвольте, товариші, ваш вопрос?.. Всі голови обернулись назад, і за ними, як у коридорі, стало видно десь накінці пронизливі очі з ріденькою борідкою клоччям. Цю борідку смикала, мов перебирала волосинки, кістлява, пазураста рука.

— Так ось, як товариш з города говорив нам цічас, що ми тут хазяїни, так воно, конешно, що діствительно ето да, ну тільки нам жалательно...

Гарасименко збентежено підвівся й гостро глянув на борідку. Його кулаки стиснулись і тихенько вибивали на столі дріб. Він ніби поривався щось сказати, а борідка під його поглядом трохи скулилась, одначе й далі вела своє:

— Щоб, значить, наше діло, вроді як би по-хазяйському було, так нам желательно "Отче наш" проспівати... — Борідка жваво обернулась назад і загребнула в повітрі рукою з картузом: — Правильно говорю чи ні? Я скончив...

Позаду хвилею розляглось: "Правильно! "Отче наш"! Просимо!.."

Славіна істерично хіхікнула, але її смішок розчавив рев, що вилетів десь від дальної стіни й заливав уже середні ряди.

Гарасименко стукнув по столу й на хвилину перекричав усіх:

— Ніяких отченашів! Куркульня строїть провокацію... Але його останні слова потонули в новому, дикому, дужчому галасі: "Отче наш"!.."

— ...Чортячий "націонал" так можна, а молитву — ні!..

— ...Скрипниченко, починай...

— Та з вікна їх, сучих синів!..

Натовп сатанів. В Горобенкових очах мигтіли руки, скривлені уста, чиїсь випнуті груди. Скраю навіть зачулося вже похапливе:

— Отче наш, іже си на небесех, да... Горобенко різко встав і високо здійняв угору руку. Натовп одразу замовк, і спів обірвався.

Ліворуч сіпав Горобенка за рукав Дружинін:

— Дайте я им скажу... Они поймут... Горобенко різко крикнув:

— Слово має робітник (він виразно підкреслив це) товариш Дружинін.

По натовпу пробігло шарудіння й змовкло. Дружинін спокійно, не поспішаючись, виліз із свого місця і вийшов наперед столу.

— Товарищи радяне!.. — Горобенка здивувало спочатку це звертання, а потім він збагнув: Дружинін захотів пристосуватись у мові до специфічних умов села і ці "радяне" була в нього якась комбінація між кількома відомими йому українськими словами — "Рада" й "громадяни".

— Не в том дело, радяне, што — "отче наш". Разве кто запрещает? Пожалуйста! Но ведь для этого есть церковь...

Худе жовте робітниче обличчя Дружиніна вплинуло на масу. Його урівноваженість і спокій передались натовпу. Натовп прохолонув і замовк. Вже ніхто не перечив, і Горобенко запропонував обрати президію з'їзду.

— Як будемо вибирати, товариші, списками чи персонально?

І знову від стіни, що десь за натовпом, настирливо і вперто закричало:

— Парсонально! Парсонально!.. Вдруге зчинився галас, і в приміщенні, по всій школі прокотилось:

— Парсонально!

— Не треба списків!

— Тут не понімають, що воно за "Парсонально".

— Без списків! Не треба...

Десь збоку коло столу зачулось: "Просимо списками! Ком'ячейка предлагає такий список..." і захлинулось. Гарасименко похмурився і зблід.

— Я ж говорив, що з багачами буде біда. Підмовили вже... Горобенко підвів руку, і так само, як і перше, галас одразу перетнувся.

— Добре. Будемо вибирати персонально. Прошу називати кандидатури.

Знову рвонула хвиля, знову баский кінь натовпу зірвався з уздечки:

— Покотила! Покотила!... Сидоренка... Павлія... Покотила. Просимо!..

Вирвався чийсь дужий голос:

— Учителя Батюка Миколая Хведоровича!

І натовп, мов змигнувшись, у один голос заревів:

— Учителя! Учителя!.. Миколая Хведоровича просимо-о! Збоку, коло дверей, стояв Батюк і посміхався. Ця усмішка впала Горобенкові в вічі дрібненьким потолоченим шклом і задряпала по грудях. Ага-а, он воно що! Єдиним фронтом, голубчики? Цього й треба було сп одіватись. Але ж ні, до ста чортів? Цього не буде! Ні!

Проте віжки зборів вирвались уже з Горобенкових рук. Батюк вийшов до столу і, не просячи слова, поза президією просто звернувся до з'їзду:

— Шановна громадо! Я дякую за шану, але не можу пристати на це. В мене школа, читальня, сім'я... Від натовпу ще дужче, ніж раніш, бурхнуло:

— Про-осимо! Просимо! Миколая Хведоровича!..

Горобенко прудко вискочив з-за столу й щосили крикнув:

— Ніяких слів, громадянине Батюк! На місце! Натовп від того крику в передніх рядах принишк, замовкли й задні. Батюк перелякано оступився набік, але зараз же знову посміхнувся. Горобенко глибоко вдихнув зім'ятого брудного повітря і різко вдався до натовпу:

— Як голова перевиборчої трійки я не дозволяю кандидатури вчителя Батюка. Тут не місце прихованій петлюрівщині!..

По цих словах віжки зборів остаточно випорснули в Горобенка. Приміщення захлинулось від ярого лементу.

Тепер годі було добрати, хто кричав і що. Як на те, з вулиці, від краю села тріснуло кілька сухих пострілів і під школою затупотіли коні.

Шалений шарварок розпирав клас. І в тому пеклі Горобенко самим життям своїм нараз відчув пристрасну і гарячу смерть. Вона жаром дмухнула від скручених упрілих тіл і вже простерла до президії руку. Ось вона сама візьме собі зараз останнє слово, і тоді зчиниться щось страшне.

Гарасименко поспішно витягнув з кобури наган і виставив перед себе. Славіна писнула й зашилась у куток. Її очі застигли в жасі на Гарасименковому пістолі.

Але сталось дивне: натовп одразу замовк, знітився і зів'яв. Серед нього рівно постелилась жива стежка, і нею швидкими кроками пройшов до столу озброєний Попельначенко з Дроботом і три червоноармійці.

Попельначенко стиснув ремінь рушниці і пошепки на вухо промовив до Горобенка:

— Ушивайся з нами мерщій. Банда входить в село.
Знадвору, вже недалеко, розломилось знову кілька пострілів.

Попельначенко круто повернувся до зборів:

— З'їзд закривається. Тут буде призначено ревком. Але пам'ятайте — хто з вас хоч чим-небудь банді...

Він не скінчив. Рясна стрілянина знялась зовсім близько. Весело дзенькнула шибка, і забряжчало на лутці розбите шкло.

Натовп сахнувся від вікон і буруном одхлинув до дверей.

— Стій! В бога мать!..

Дробот вискочив на лаву й підвів угору руку з австрійською шишкуватою бомбою.

— Не з місця! мать! мать!

Натовп прикипів до місця. Червоноармійці цокнули затворами. Попельначенко ступив крок наперед і спокійно скомандував:

— Комуністи, за мною!

Надворі під самою вже школою гарячкове тріпотіла стрілянина.

XIV

— Я гадаю, ми вже можемо розпочати засідання! Ханов, як святий на іконі, поклав перед себе долоні на столі і оглянув присутніх.

Макарон на знак згоди хитнув головою і флегматичне дивився на каламаря. Гусак нервово крутився на стільці, витягував угору шию, мов йому муляв там комір, і крадькома зиркав на Горобенка. Борисенко поринув у фотелі насуплений і на диво мовчазний.

В учительській було занадто неспокійно. Щось вадило педагогам, як звичайно, без пристрасті почати жувати розм'яклі слова, мляво тягнути на налигачі нецікаві й досить-таки феєричні розмови про стан освітньої справи на учительських курсах. Кожний із них окремо прекрасно собі уявляв безглуздя й марність говорити тепер на голодний шлунок про якісь там нові освітні плани, дошукуватись нових методів, коли немає чого їсти, нема підручників, нема зшитків і бракує навіть пер. Кожний із них розцінював свою участь у засіданнях і нарадах як гру в дурня, одначе, зібравшись докупи, вони удавали, ніби працюють, обмірковують і шукають. Це не виходило в них, бо хотілось дізнатись про пайку, про останні свіжі чутки й мерщій податись на свій город посапати

огірки та картоплю. Через це педагоги не затримувались на засіданнях.

Одначе сьогодні засідання не йшло їм у душу. Ханов підпер пальцями скроні, вивалив понад окуляри очі і знову вдався до колег.

— Так, може, вже почнім?

Борисенко прудко, мов підколотий, устав і нервовою ходою зміряв учительську.

— Я, власне кажучи, хотів спочатку запитати... — Борисенко зупинився і глянув Горобенкові в вічі. — Да... так я хотів запитати, чи вважають шановні колеги за... — Борисенко запнувся, погладив борідку "рішельє" і з притиском сказав: — за нормальне, що лектор української мови, товариш Горобенко, дозволяє собі передавати на стороні все те, що ми тут говоримо?..

Горобенко штучно посміхнувся, але нараз почув, як йому зашарілись щоки і стало душно.

Гусак єхидно процідив серед тиші:

— Да-а...

— Вікторе Семеновичу, може, ви це відкладете?.. У нас зараз є важливі справи, — спробував був розвіяти інцидент, що грізно навис в учительській, збентежений Ханов, але Гусак рішуче заперечив:

— Нет, как же? Так нельзя... Это касается нас всех, мы не можем...

Макарон холодними, слюдистими очима байдуже глянув на Горобенка і мовчки пожував слину.

Горобекко закинув за коліно ногу й намагався витримати Борисенків погляд. Він навіть глухо мугикнув:

— Ну, ну... прошу...

Це обурило Борисенка. Він одвернувся до педагогів і мелодраматично проспівав млосним баритоном:

— Я питаю, чи можемо ми погодитись, щоб за нами шпіонили, щоб ябедничали на нас?! Гусак заскреготів стільцем:

— Это просто возмутительно!..

Горобенко підвівся й простягнув до Ханова руку:

— Я прошу слова.

Борисенко сів і зневажливо задер голову:

— Вот именно. Пожалуйста уж объясните нам это, товарищ Горобенко!

Гусак накивував Макаронові бровою:

— Интересно, право...

Ханов знову тривожно засіпався на стільці й не знав куди подіти очі; "Может быть, мы это, товарищи, как-нибудь..."

Але Горобенко вже одійшов од свого стільця й стиснув його спинку руками.

— Так ось, прошу. Я не гадаю тут, розуміється, виправдуватись, я тільки хочу сказати...

Гусак стрепенувся й поспішно перебив:

— Мне кажется — это несколько неудобно, что лектор украинского языка говорит здесь по-украински... Ведь мы не понимаем...

Ханов підвівся й нетерпляче застукотів пальцями по столу:

— Извините, Николай Иванович, в нашей республике каждый гражданин может говорить на своем наречии. Кроме того, ведь мы живем на Украине...

Горобенко здригнувся і щільно стулив губи, Ханов із жахом чекав на його слова. Горобенко перечекав хвилину, потер долонею щоку і важко, мов уперше потрапив сюди, провів очима по кімнаті.

— Та-а-ак... Це дуже добре, що ми договорились... Тепер усе ясно.

Учительська потонула в напруженій тиші. І тоді з небувалою силою вибухнуло в Горобенка й ударило по учительській:

— Тут сидить справжня контрреволюція! Педагоги стрепенулись і застигли. Горобенко рубонув ще раз:

— Я вживу заходів розігнати цю лавочку... Досить! Ханов скочив із місця і, благаючи, простер до Горобенка руки:

— Виноват! Константан Петрович! Зачем же так? Голубчик, ведь здесь явное недоразумение...

Зблідлий Гусак сквапно задріботів куценькими, кривими ногами до Горобенка:

— Нет, товарищ Горобенко... разрешите мне... вы совсем не поняли... я совершенно не хотел...

Горобенко закинув на потилицю чуба, а потім протяжно й урочисто сказав:

— Я скінчив. Мені нема чого більше говорити з вами Тут є робота тільки для чека...

Горобенко круто повернувся й вийшов з кімнати. Учительська завмерла в останній сцені гегелівського "Ревізора".

Востаннє Горобенко штовхнув парадні двері з пружиною колишньої своєї гімназії, і вони лунко і непривітно за ним позаду грюкнули.

"Так! Тут кінчено. Тут середини нема і не може бути! Ввечері напишу відповідний звіт і передам Зіверту для чека..."

Горобенко швидко йшов опівденними спорожнілими вулицями, але в грудях ще пекло й підганяло мерщій одійти від педтехнікуму.

"Так, так... Хороші екземпляри! Нема чого казати! Нарешті договорились. І яке зухвальство! Яка певність, чорт би їх забрав!.. Ах, це ж так ясно: Горобенко хоч і комуніст, але він усе ж таки інтелігент. Ну, де ж ви бачили, щоб інтелігент пішов виказувати! До нього ставились, як до члена своєї корпорації, як до "порядної людини"! Ах, сволочі! "Порядна людина"? — я покажу вам "порядну"! Так, так — сьогодні ж напишу до чека, іменно — до чека!"

Попельначенко мав рацію, казавши "треба Горобенка послати розправитись разів зо три з куркульнею, отоді а ньому витруситься інтелігент".

"Тільки ти, Попинака, помилився — досить і одного разу було...

Досить було і тої командировки на перевибори, щоб мене розлило від них. Хіба то не символічно було, що Попельначенко тоді врятував мене від банди й очманілих дядьків? А ця ж банда, і ті дядьки, і Батюк — вони "свої", українці! Вони — "за Україну". І ці чортові педелі — вони теж по той бік, але то вороги інші, то вороги і Україні, і революції... Ах, чому Попинака, і Кричеєв, і всі вони не можуть збагнути, що національна справа так тісно, так невідлучно зв'язана на Україні з соціяльною!.. Чому вони не хочуть зрозуміти, що це національне українське питання — це цілком реальне, життєве, а не фантазії?.. А втім — ні, прийде час, і вони зрозуміють. Так мусить бути. Не може ж бути інакше.

Це все йде до кращого. І ота парткомівська характеристика в анкеті, і їхня підозра до мене — це все важило на краще. Ти, Горобенку, вже не той. Ні, ні, не той. Рубікон перейдено. І повороту ніякого. Є тільки крайні лінії. Середніх нема. Там чи там. Не тікай від того, що болить тобі, що складне й незрозуміле. Це інтелігентщина. Бери його за коріння й рубай.

Спрощуй до аксіоми, до 2 х 2 = 4 всі ті "кляті питання". Розстріляй кулеметним сміхом в самому собі всі інтелігентські упередження, що виплекав був колись. Вони тільки заважають. К чорту цей камінь із шиї, що тягне тебе на дно контрреволюції. Так, Горобенку, — контрреволюції! Бо є тепер або революція, або контр... Без інтелігентської середини. Так вирви ж цей непотріб і кинь на смітник разом з батюками, гусаками і борисенками".

Ці думки з відбіжною силою мчали в голові, п'янили мозок, хмільно туманили перспективу. І раптом у самому центрі їх устало вихлясте, наївне, майже дитяче запитання:

"Це ти, Костику? Невже це ти?.."

І Кость Горобенко весело, як пришелепуватому, давно знайомому дурникові, відповів тому внутрішньому голосу:

"Так, так, не дивуйся, друже мій, — це я. Власне, не я, а те, що було колись мною. Костик умер чи, правду кажучи, вмирав поволі, і те, що не встигло вмерти, в кожнім разі, ось умре. А втім, що таке смерть? Я не філософ, але це й без філософії ясно, навіть не думаючи довго: смерть одного в той же час народження другого. Отже, смерть не годна перетнути вічного калейдоскопа життя!.. Ти розумієш що-небудь у цьому, друже мій? Це ж так просто і ясно. Зрозумій же, що Костика вже нема, як нема Наді, немає батька і його двох будинків, як нема того всього, що було тоді, але тепер є зате товариш Горобенко. Більшовик. Збагни ж, яке прекрасне це життя, чорт би його забрав!.. Яке ж воно прекрасне!.. Це життя. І я дякую революції, дякую партії, що вони навчили мене так сильно його любити".

XV

Дружинін грузько сів на стільця перед столом Кричеєва і стукнув по папці пресом.

— Та ніякі марксизми, товаришу Кричеєв, не можуть виправдати звичайнісінької людської глупоти! Що ви мені там розказуєте!..

Кричеєв злегка посміхнувся й покрутив пальцями олівця. Дружинін ображено одвернувся від Кричеєва й удався до Попельначенка:

— Це добре діло! Іду, понімаєш, сьогодні вранці повз театр наш, коли стоп, чую — нагорі, по даху, стукають. Що таке? Невже, думаю, Радченко добрав способу одремонтувати театр? Глянь,, а вони залізо зривають, сучі сини. "Що ви робите, братця?" — питаю. "Театр розбираємо". — "Як — театр?"

— Так ти понімаєш, Попинака, що-небудь? Попельначенко посміхнувся й кашлянув:

— Ні, поки що ні чорта не понімаю.

— Так пойми ж, брат, що це воно саме, значить, і є наше строітельство. Це його Радченко навертає. Він, ідіот, наказав розбирати театр, щоб з його цегли й заліза будки кінематографічні на околицях поставити! От, брат, голова!

Попельначенко підсунувся до Дружиніна й ляснув його по коліну:

— Не волинь, Дружинін. Тут щось не так. Ти мені краще скажи...

Дружинін обурився:

— Як це "не так"? Я сам пішов був до Радченка поспитати.

— Ну, і що?

— От тобі "і що"! Каже — а як же інакше. Театр у центрі — він завжди буде на послугах буржуазії, треба мистецтво — в маси. Ленін сказав: кіно — це найкращий спосіб виховання пролетаріату, ну так, значить, — дайош цеглу з театру на будки. О, брат, куди загнув!

Кричеєв був здивований і не хотів йняти віри:

— Ну, це вже перебільшено, так не могло бути.

— Факт! Уже віз заліза на Свинарку повезли... А я ще питаю його: "Ну, а коли б я, товаришу Радченко або хто-небудь з наших захотів, скажім, піти з дружиною та малечею до театру — так це теж "театр на послугах буржуазії"?"

Дружинін сплюнув і захитав головою:

— Нє-є, товариші мої любі, так бриться нельзя!..

Навколо стояли парткомівські й посміхались. Ніхто серйозно не вірив, що цей чудернацький план химерної перебудови міг справді спасти Радченкові на думку. Через те вони не могли збагнути, чому це Дружинін так учепився за цей театр. Їм видавалось усе це скорше від анекдоту, аніж від дійсного, і їхні сміхи та жарти потроху з суті самої події переходили на Дружинінову особу, на його запальність і жестикуляцію.

Але Дружинін не міг заспокоїтись. Йому боліло, й він гаряче боронив старий задрипаний будинок міського театру, що

захряс над гнилою річкою під вербами, немов тут ішлося про руїну його власної, дідівської хати.

— ...Ленін сказав, що кіно хороша штука, — правильно! Але ж ти, йолопе, зрозумій що воно й до чого. Тобі, дурневі, дано владу, так ти ж шануйся, а не фортелі викидай...

Горобенко слухав віддалік Дружиніна й мимоволі замилувався з нього. Йому подобалось і щире Дружинінове обурення, і його проста одвертість, і те, що це скеровано проти Радченка (значить, нарешті, Радченка розшифрують!).

Дружинін — це маленький сьогоднішній шкіц майбутнього пролетаріату. Таким колись буде ввесь пролетаріат. Ось став же Дружинін на оборону далекого й зовсім чужого йому театру. Що він мав від нього? Колишні "малоросійські" вистави, просвітянські концерти й "Баядерку". Одначе Дружинін хоче театру, він намагається його врятувати від Радченкових експериментів. Значить, і мистецтво, мистецтво абстрактне щодо завтрашнього і гниле сьогодні, йому зовсім не чуже. Ех ти, милий, хороший Дружинін!..

Кричеєв нарешті поклав розмові край:

— Я це розслідую, товаришу Дружинін. Товаришу Біринберг, викличте завтра Радченка на четверту годину. А тепер... — Кричеєв зручніше вмостився в своєму кріслі, — розпочнім нараду. Маємо сьогодні доповідь завідувача філії Держвидаву. Товаришу Мілютін, ваше слово.

Партійці неохоче одійшли від Дружиніна й розповзлись по кімнаті.

Кругленький Мілютін монотонне і зануджено тягнув безкінечні цифри одержаних із центру книжок та газет і знову витягував нові цифрові бинди розповсюдження літератури на периферії. Здається, кожний із присутніх думав про щось своє і Мілютіна ніхто не слухав. Тільки Попельначенко, обіпершись ліктями об коліна, з-під лоба дивився на Мілютінові сіренькі розплескані оченята, та Кричеєв часом записував у блокнот нотатки.

Коли Мілютін нарешті скінчив, Попельначенко перший попросив слово для запитання:

— Я хотів би знати, для чого філія Держвидаву розповсюджує портрети Драгоманова і де вона їх узяла?
Мілютін винувато забігав оченятами:

— Це, власне, не філія... Товариш Горобенко приніс нам із колишньої "Просвіти", здається, чи що, а ми...

Попельначенко саркастично скривив уста й посміхнувся. Присутні здивовано перевели на Горобенка стомлені погляди. Горобенко знову почув, як тривожно закалатало серце й рум'яняться здуру щоки. Він простягнув до Кричеєва руку:

— Прошу слова... Так, це я передав до Держвидаву портрети Драгоманова. Драгоманов, як вам відомо, давній український революціонер. Я не бачу в цьому нічого злочинного...

Горобенко хотів на відповідь Попельначенкові так само іронічно посміхнутись, але посмішка вийшла занадто убога. Попереду, коло Кричеєва, басом запитав когось повітпродкомісар Дробот:

— А хто це Драгоманов? Я щось не пригадую... Попельначенко підвівся й знову недобре посміхнувся.

Потім лице його стало серйозне, і жовта безкровна шкіра напнулась на вилицях, аж вилискувала.

— Товариші! Я заявляю — Драгоманов це відомий український націоналіст. Ці портрети треба вилучити з читалень та шкіл. А Горобенка — добре взяти за хобота...

Нарада мовчки, мов на засудженого, дивилась на Горобенка. Горобенко поспішно підійшов до Кричеєва.

— Я протестую проти такого перекручування. Кінець кінцем, про це можна спитати в центрі, коли товариш Попельначенко сам не знає.

Попельначенко знову твердо сказав:

— Я пропоную ці портрети вилучити. Кричеєв зупинив його.

— Попельначенко, ти не гарячись. Ми зараз не будемо це розв'язувати. Я сам ще поміркую. Товариші, які ще є запитання до доповіді?

Горобенко не пішов сьогодні до ком'їдальні обідати, а просто подався завулками додому й зашився в ліжку.

І знову краяло всередині, і маленька кімната самотньо притулилась десь аж на споді життя.

Горобенко уткнувся лицем у подушку й накинув на голову піджака. Він заплющив щільно очі, стис між зібганими колінами

гарячі долоні, але то дарма: перед очима все ж стоїть скривлений Попинака і в ушах дзвонить — це відомий український націоналіст...

Той спокій, що надійшов був після відрядження на село й сцени з педагогами, — пропав. Його розтрощено вшент і не вернути його більше.

Значить, ніщо не змінилось у їхніх поглядах на мене. Вони так само не довіряють, для них я такий же націоналіст, як і уявлюваний Драгоманов.

І знозу глибоко свердлило серце і не можна було лежати, не рухаючись, на одному місці. Горобенко перевернувся на другий бік і розпучливо подумав: "Ну, добре, коли вони вважають, що я український націоналіст, то чому ж вони не викинуть мене з партії? Це ж так логічно було б..."

Горобенко одкинув з голови піджака, і на тьмяній бруднуватій стіні встало запитання: а що б ти робив поза партією?..

Дурний! Про що ти питаєш? Кораблі вже давно спалено, і поза партією тобі немає чого робити. Розумієш — немає чого робити. Для тебе там, поза нею, — пустеля.

То байдуже, як вони думають про тебе. Важливіше те, як ти сам думаєш. Чи ти вже знаєш себе? Ти ж, Горобенку, вже не той, що був. Ні, ні — зовсім не той. Ти вже вкусив від дерева добра і зла. Ти знаєш вагу речам. Але хто ж ти такий? Скажи, поміркуй добре спочатку, чи витравив ти в собі геть усе те, що не тичеться комунізму, що маталається в тобі від минулого? Ну, на чорта тобі було Драгоманова, хай, навіть українського революціонера, але все ж таки українського. І що важить

українство Драгоманова у всесвітніх пожежах людства, у тому великому вогні, що очистить світ для нового життя! Ну, що, Горобенку? Скажи!..

Ага, Горобенку, ти тепер пригадуєш? Отож воно й є!

Центральна рада. Учителі, солдати-"козаки", якісь іще партійні інтелігенти... І раптом одного дня приїхав до білих мурів Педагогічного музею якийсь архієрей, що зголосився українцем. Він сказав ламаною мовою кілька слів і поблагословив. І що ж? Наївні хохлики раділи до безтями: "У нас теж є архієреї! Ми справжня нація, а не самі селяни та вчителі!.."

Отак і ти, Горобенку, — тільки що з іншого бігуна: у нас, українців, теж були революціонери! Ось вам Драгоманов. Хіба це в корені, в суті, не ембріон націоналізму? Тобі ж усе-таки хочеться підкреслити, що Драгоманов — українець? Ну, признайся ж — хочеться? Так. А хіба для комуніста не однаково, якої національності Драгоманов, Желябов, Халтурін? Для справжнього комуніста — однаково, Костику. І Попельначенко тричі правий, що і сьогодні спіймав тебе. Хай він помилився в оцінці Драгоманова, хай умисно перекрутив, але, кінець кінцем, Драгоманов був революціонер, може, навіть космополіт (ти ж і Драгоманова, Костику, — не тобі кажучи, — добре не знаєш!), а ти, Горобенку, хоч-не-хоч, а на чверть, може, на одну восьму, на десяту, на соту, але все ж таки ти — український націоналіст. Ти ще не вирвав це. Ти, крім того, ще й інтелігентик. Ось воно що. Ось що кілочком сидить у тобі і заважає. Вони щодо тебе цілком праві.

Горобенко засунув під голову руку й спробував заперечити: але ж ні! Хіба ж вони не пишаються з того, що Ленін — росіянин, що Москва стала серцем світової революції?! Хіба в них цього немає?

І знову на давно не біленій, похмурій стіні встало запитання: хто це "вони"? Адже Попельначенко з походження українець, Нестеренко теж, Гарасименко теж, Дробот — сам не знає, хто він...

Двері тлхенько одчинила Параска Федотовна, глипнула по кімнаті швиденьким оком і, переконавшись, що, крім Горобенка, тут більше нікого немає, плавно ввійшла.

— Я до вас. Не зволітє пиріжечків свіженьких покуштувати? Пожалуйста. Сама только што спекла...

Параска Федотівна поставила на стіл тарілку з пиріжками й сіла на краєчку стільця.

— Ну й пече сьогодні ж! На грозу йде. Запримітьте: це повсіда так — раз удень парить, значить, вечерком гроза буде...

Горобенко сів на ліжку, спустив долу ноги й насупив брови.

— Що кажете?.. Пиріжки?.. Ага — пиріжки, добре. Параска Федотівна піднесла до нього тарілку.

— Требуйте, пожалуйста.

Горобенко мляво взяв пиріжка, одкусив теплий шматочок його з м'ясом і нараз почув, як він страшенно зголоднів. Він пожадливо, не помічаючи, спорожнив усю тарілку. Параска Федотівна приязно посміхалась йому.

— Ну як — смачні?

І Кость, відповідаючи усмішкою, по-дитячому відповів;

— Смачні. Дуже смачні...

Він устав з ліжка, випростався на ввесь зріст і мимоволі побачив за блузкою Параски Федотівни її трохи звислі, але дебелі ще груди. Параска Федотівна склала на колінах руки й весело, задерикувато лоскотала Горобенка безсоромним, плотським поглядом.

Горобенко пройшовся по кімнаті, але вже не міг не повернутись назад, туди, де сиділа повновида, опасиста жінка з дебелими, м'якими грудьми. Він поволі повернувся і тоді ще виразніше почув, як ця кучугура тряського м'яса, від якого пахтить кухонним жаром і цибулею, нестримано вабить його. Параска Федотівна злегка підморгнула лівим оком і млосно проказала:

— Скучно вам, навєрно, одному?.. І як це ви так, що один?..

Горобенко заклав у кишені руки й розмашисте підійшов до Параски Федотівни. Його голос захрип і трохи тремтів:

— Скучно, скучно, Параско Федотівно! — Він мимоволі поклав долоню на її широке плече, і Параска Федотівно ніжно притулила до його живота розпатлану голову.

Горобенко дико дивився на її голе плече й несвідомо шепотів:

— Скучно, скучно, чорт би його забрав!.. Параска Федотівна погладила рукою його стегно й пристрасно хіхікнула:

— Ух ти, віхрастий мой! Комуністок махонький...

Як це сталось — Горобенко не розумів. На його ліжку лежала простоволоса, розпарена Параска Федотівна й солодко потягувалась.

— У-ух, віхрастий какой!.. Бабу замучив...

Горобенко з огидою дивився на її товстющі заголені коліна й не міг одірватись. Той бурун пристрасті одлетів зливою, і тепер було слизько і брудно.

"Чого ж вона не йде?" — роздратовано подумав Горобенко.

А Параска Федотівна, не поспішаючись, обтерлась подолом замусоленої спідниці і поволі встала.

— Ну, тепер треба підсвинка піти нагодувати... Ху-у, заморилась я...

Параска Федотівна закрутила собі з волосся карлючку на потилиці й підшшвла до Горобенка. Вона зупинилась на хвилину перед ним, схилила набік голову, милуючись, і раптом навзмах обійняла його й смачно пльоснула губами по щоці.

— Комуністок мой хорошенький!..

Це було так несподівано, що Горобенко навіть одступився назад, до стінки. Він дивився поширеними, зляканими очима в те місце, де стояла допіру Параска Федотівна, а крізь двері, з коридора лунко долинало тьопання її капців.

Коло стіни розкинулась зібгана, розтерзана постіль.

І знову якийсь пестливий, ласкавий голос промовив Горобенкові всередині. Не докірливо, а журно: "Це ти, Костику?.." І коло вікна живе погруддя Надине і на щоці дві великі прозорі сльози. Тільки дві. їх більше ніколи не було. Це вперше і востаннє Кость побачив їх на Надиному лиці, коли з теплого, вечірнього присмерку Надиної кімнати він поспішав на двір, на мороз, у поле, в невідомі сумні мандри. Того вечора відходили з міста загони Директорії, того вечора він востаннє в житті бачив живу Надю. Востаннє...

Дві сльози. Дві чисті, прозорі сльози...

І раптом бридким, вульгарним дисонансом увірвався в пам'ять допірішній сороміцький смішок Параски Федотівни і її пристрасне, проткнуте кухнею: "Комуністах мой віхрастий!.."

Горобенко стиснув рукою щелепи, наче там заболів зненацька зуб, і безвладно поточився в куток.

І останнім докором глибоко лягло на груди і не розтануло одразу: леле! Найкращі теорії так просто і так легко можуть уживатися з найбруднішою практикою...

Як це все ж таки гидко в житті!..

XVI

Що він бачив перед цим — Кость забув. То все поринуло раптом у непам'ять, як нудна частина нецікавого беззмістовного фільму. Натомість із темряви виплив коротенький, але напрочуд виразний, разючий фрагмент.

Перше, що зафіксувалось, це — ритмічні цоки військових чобіт по бруку.

Р-аз! Раз-два, раз-два...

То ступала якась військова частина. Може, рота, може, батальйон або й цілий полк. Тільки це не червоноармійці. Ні. Вони так не можуть. В цих кроках видати кожну бездоганно приладнану гаєчку до віками плеканого механізму.

Тут ніщо не зірветься, тільки — Цок! Цок! Раз-два, раз-два.

Певно, на закаблуках цих чобіт прибито залізні підківки і самі чоботи трошки заважкі — через те воно й виходить так.

Але для чого ж вони в безкозирках? Це незрозуміле. Безкозирки давно вже одійшли в минуле, а проте — де я бачив цю картину?

Грубо поголені голови, молодцювате вивалені очі і застиглі, кам'яні лікті рук, що підтримують рушниці на плечах.

Ах, що я? Ну, які ж це червоноармійці!

Кость придивляється і з жахом бачить на безкозирках білі кокарди і передній ланцюжок червоних погонів.

— Смирна-а! Равнение направа... Гаспада афицеры... Кость вдивляється і бачить, що цоки по бруку — то тільки згусток, а насправді — просто на нього суне бучно вбрана, святкова юрба. Хто там? Ні, не розбереш. Біла сукня з букетом білих троянд. Навіщо така чудна гармонія — біла сукня й великі білі троянди? І взагалі — навіщо троянди?.. Попівські золоті ряси, срібна портупея в пристава. Хто це такий, пристав? Ага — Слатін! Той самий Слатін, відомий ще з гімназії. А ось золоті гудзики на синьому мундирі й червоні стрічки орденів. Це,

здається, Ханов? Що там кричить колишня тітка, що була за вихрестом-купцем? Для чого вона тут?

— Спаси, Го-о-осподи, лю-уди твоя-а-а й благослови достоя-ание твое-е, побе-дьі благоверному...

Кадильний спів з колишніх молебнів затоплює вулицю, пішоходи, доми, натовп. Людей уже немає. Вони злились у несамовитий рев, серед якого ледве можна відрізнити ухові неприємний, порепаний козлетон соборного регента Супруненка:

— ... на сопротивньїя да-аруя-а-а-а...

Той проклятий, знайомий до зануди спів суне ближче й ближче. Кость оступається назад і бачить, що між ними і натовпом зовсім порожнє віддалення. Воно кожної миті меншає.

Де це? Денікінці вступають до Києва, чи що?.. Тоді — відкіля його колишня тітка, що за вихрестом, і пристав Слатін? І чому тоді такі низенькі будинки, і що це за старий дерев'яний міст під вербами?.. Ах, ні. Це — не Київ, це — його повітове місто і ось праворуч унизу гнила річка, куди він викинув фізикового мікроскопа.

Кость задкує назад, назад, він ступив уже, не обертаючись, на спорохнявілі дошки на мосту, а віддаль між ним і натовпом усе меншає, катастрофічне меншає. Зірватись би й бігти. Бігти не оглядаючись. Навмання. Світ за очі. Аби тільки не чути молитовного реву й не бачити натовпу. Але бігти несила. Навіть обернутись не можна. Натовп вчепірив у нього тисячеський погляд і приковує до себе, паралізує Костя. Кость

уже на кінці мосту, а попереду до мосту присунув натовп. Вони зненацька обидва стали.

Нараз по натовпу пробігає якась похаплива хвиля, видати непевний різкий рух, а відтак — через міст, понад верби до церковної бані: "Бей жидов й комиссаров! Жидов!.."

Невже це крикнув Гусак?! Невже вони так. низько могли... і коло Слатіна іде з налигачем у руці зігнутий флегматичний Макарон...

Кость стрепенувся. Він увесь напружився і — так: зараз він не задкуватиме, а піде просто проти натовпу! Він підійде під самий його потворний писок і, як зловлений, запеклий конокрад на сільському самосуді, плюне натовпові межиочі:

— Н-на! Бий!..

Кость уже заносить наперед ногу, щоб твердо ступити перший крок, але несподівано між собою і натовпом бачить: праворуч на мостових поренчатах спокійнісінько сидить собі єврейський хлопчик і безтурботно теліпає ніжками. В руці йому стирчить маленький червоний прапорець, і хлопчик весело махає ним кудись угору до гав, чи зеленого верховіття дерев, чи сонця.

— Дурне жиденя! — мимоволі зривається з Костевих уст. Цей. хлопчик зовсім не помічає натовпу і радісно посміхається. Кость хоче крикнути йому: "Тікай!" Але Костеві стулило шелепи, і він не може вимовити слова.

Це нещасне хлоп'я загине. Його розчавить озвірілий натовп або воно сторчака перекинеться через поренчата в річку. Його залишити ніяк не можна. Він і його манюсінький прапорець —

це все, що залишилося від "того", це він останній залишився напризволяще між Костем і натовпом.

Врятувати! Врятувати його!

Кость напружує всі сили й зривається до хлопчика, і тієї ж миті з протилежного краю мосту різко задріботіли копита... вороні коні... безкозирка... короткий поблиск шаблі...

Кость розплющив очі, підвівся і здивовано оглянув свою кімнату. З ліжка звисала зім'ята подушка, і лежала на підлозі ковдра.

На стіні легко одбились передранкові обриси дерев. Кость сів на ліжку і все ще не міг очутитись.

— Який виразний занадто і дивний сон!.. У вікні сірів блідий світанок.

XVII

— Ти, Горобенку, почекай хвилину — я зараз. Миша Чернишов одсунув набік свого портфеля, стоси "діл" і поринув у протоколи. Він стиснув на скронях долоні, і від того його біляве волосся наїжачилось угорі, і сам Миша Чернишов скидався на безпорадного бідолаху учня, що не впорається з задачею. Це все трикляті юрвідділські справи. Вони незримими саботажними руками снують без угаву складне мереживо юридичних дефініцій, і з них годі вибитись. Миша Чернишов пробував був їх рвати, але нічого не вийшло. Тут дуже багато плутаного, але його ще більше заплутує адвокат Терлецький. Миша Чернишов іноді думає: чому це так, що коло нього конче мусить стирчати адвокат Терлецький і бузить? На чорта Терлецький з його римським правом і старими законами?

У Терлецького поросячі губи і білясе, безброве лице. Іноді Миша Чернишов гляне на Терлецького, і тоді йому нараз спаде: ану, коли б узяти як-небудь цю свинячу морду з гладкою шиєю, на якій брижами збігається сало, вставити червону крашанку в рота і під хріном — на вітрину в ковбасню!..

Тоді Миша Чернишов прощає Терлецькому його дрібнобуржуазне походження, нудні цифри артикулів із безкінечними протоколами, і весело дивиться йому в рота. Терлецький оповідає не моргнувши оком анекдоти й пригоди з судейської практики, а Миша Чернишов слухає його дотепи й думає: "Сволочь, конечно, а все-таки — человек..."

Проте Чернишов прекрасно розуміє: Терлецький — страшенний зух, він, безперечно, дурить у чомусь невидимому його разом з усім юрвідділом і, правду кажучи, Терлецького давно б уже слід "розміняти".

Але в цьому й трагедія: Терлецький — саботажник, контрреволюціонер, може бути, що він і хабарі від куркулів бере, але без нього не обійтись. І коли Миші Чернишову видається якась "справа" досить простою, що можна, не задумуючись, субчика за жабри й на вітер, Терлецький спокійно і безапеляційно наводить артикули всяких кодексів, покликається на постанови ВУЦВИКу, розпорядження Наркомюсту, і Миша Чернишов кінець кінцем мусить поступатись перед його неосяжним чорнокнижжям.

Через Терлецького', хоч-не-хоч, доводиться зайвий раз переглядати кодекси, поринати в інструкції, постанови і, не помічаючи, самому опускатись у канцелярські куширі. Це зовсім непотрібний клопіт, і бере злість, що фактично Терлецький, не диктуючи, диктує і самою тільки своєю присутністю спонукає його, Чернишова, завюрвідділу, до огидної тяганини й паперів.

— Я зараз... тут тільки трохи ще... — поспішно сказав знову до Горобенка Чернишов і застукотів нетерпляче коліньми, силкуючись влізти в саму суть протоколу.

Рипнули двері, і з-за них до половини висунулась крихкотіла кур'єрова постать, а в коридорному присмеркові далі — безброве чоло Терлецького і чиїсь іще запитливі, несміливі очі.

Кур'єрів дискант тоненько задріботів у кабінеті:

— Тут товариш Терлецький проситься увійти. Можна?.. Потім ще з Куприянівки...

Миша Чернишов, не одриваючись від протокола, на цей раз сердито крикнув:

— Гоните их всех в шею!..

Кур'єр, не поспішаючись, зачинив щільно двері, а Чернишов ображено пробурмотів:

— Ніколи не дадуть, гади, прочитати до кінця!.. Чернишов хотів закінчити протокола, але його перебили, і розірвані думки не збігались уже водне, плутались на дрібничках, Чернишов одкинув протокола й махнув рукою:

— А чорт з ними! Увечері сяду!

Він підвівся з-за столу й підійшов до бюрка. Двічі крутнув ключа коло шухлядки з написом "секретні справи" і, як дитина до материної груді, прилип до шийки зеленуватої пляшки. Весело забулькотіли спраглі ковтки, і Миша Чернишов задоволене крякнув.

— Слухай, Чернишов, навіщо це! — докірливо і тихо сказав Горобенко.

— Не можу, брат, інакше. Замотають гади.

— Ти ж підриваєш свій авторитет...

— Ну, брось! Тоже професор найшовся лекції читати!.. — скрисився Чернишов, замикаючи бюрко.

— Вони ж усе'дно (Горобенко показав очима на двері) рано чи пізно дізнаються про це...

— Що?! — Миша Чернишов різко обернувся до Горобенка: — Я їм, гадам, покажу "дізнаватися"! У мене, положім, того!..

Чернишов зробив помахами руки якусь складну петлю і знову опустився в крісло.

— Ну їх к чорту! — І Чернишов одразу ж забув про них. — Тут, Горобенко, от що є. Я чув — ти там художню майстерню організував?

— Є така.

— У мене, понімаєш, браток є. Малює сукин син так, що аж-аж! Я хотів його — до тебе, хай підучиться. Як там твоя майстерня?

— Це можна. Майстерня?.. Слабувато ще. Коштів бракує.

Миша Чернишов серйозно й зацікавлено поспитав:

— Учитель є?

— Керівник є. Художник якийсь задрипаний. З натурою тільки кепсько. Нема.

Миша Чернишов задумався. Він насупився трохи, примружив очі і раптом знову пояснів:

— Знаєш, Горобенко, я придумав... я тобі допоможу. У мене, брат, в допрі — із чека на принудительних — паряться дві офіцерші. Ні до чого вони не здатні (аристократки) — от їх би до тебе за натурниць!..

Миша Чернишов зайнявся рум'янцем і радів із своєї вигадки. Його очі світились ласкавими наївними вогниками. Але Горобенко насупився. Він, ніби не збагнувши, перепитав:

— ...За натурниць?

Чернишов захоплено подався наперед, до Горобенка.

— Ну да! Це, понімаєш, краса! Одна — Шигорина, жінка ротмістра... а друга... та куди там! Таких натурниць зроду ще не малювали!

Горобенко понуро слухав. Піднесені Мишині слова кажанами кружляли в Горобенковій голові і не могли спинитись: дві офіцерші за натурниць... Шигорина, жінка ротмістра... "паряться" в допрі... Голі жіночі груди... Майстерня...

Горобенко пересунувся на стільці і, запинаючись, спитав:

— Але ж, може, їм це... того... важко буде?..

Миша Чернишов здивувався, а відтак замахав долонею:

— Що значить "важко"? Навпаки. Так, крім того ж, вони "на принудительних", які ж можуть бути розмови!.. Але, знаєш, Шигорина ще не так, а ось Кононова — так прямо... (Чернишов зупинився, щоб підшукати порівняння)... ну чие-то тобі з картинки зійшла! Таких, брат, баб я сам зроду-віку не бачив...

Очі Горобенкові стали великими і перелякано дивились на Чернишова.

В голові кублились думки, але оформити їх Горобенко не міг.

...Взяти двох жінок і, не питаючись їх згоди, тільки через те, що вони полонянки, примусити голими позувати перед його робітничо-червоноармійською авдиторією... Це занадто жорстоко. Це просто навіть дико!

Ех ти, Миша Чернишов! Наївне, симпатичне хлоп'я, що, бавлячись, ріже хворому котові тупим ножем хвоста!..

І раптом Костеві подумалось: "А що, коли б Надю — Чернишов отак... за натурницю?.."

За плечима по спині блискавкою шмигнув холод, але Горобенко стрепенувся, рвучко встав і твердо промовив:

— Добре. Пришли цих офіцерш. Вони здадуться... Ну, ходім. Ми, здається, вже спізнилися на збори.

Горобенко круто повернувся до дверей, а Миша Черни-шов поспішно набивав паперами свій портфель.

XVIII

Було накурено й душно. Махорочний дим синім серпанком оповив велику залу, і від нього тоскно болить голова. Щось зіпсувалось у проводах, і електрики нема. Горять свічі. Горять урочисто, таємничо і ніби пересторожливо. Крізь одчинені вікна з правого боку пробивається несміливо місячне проміння і губиться в кімнаті. Свічі освітлюють кілька облич, викарбовують на них глибокі зморшки, утрирують вирази, і тому, наче надолужуючи це, темнішими обрисовуються потилиці й випливають із темряви волохаті силуети багатьох людей. Свічі тихо мигтять, і їхнє мигтіння так само тихо позначається на обличчях. І обличчя світлішають і темнішають. Хтось говорить. Так, говорить голова повітового політбюро (власне, і так краще: не було плутанини — повітової чека) Зіверт. Але тиша від свіч така велика, така тріумфальна, що, здається — Зіверт зовсім не говорить. І ніхто не говорить. Відбувається якась велика, масова пантоміма. І різкі риси освітлених свічками облич сповнені вщерть звуками, і одкриті, рухливі уста — тишею. Через це загальні збори парторганізації видаються змовницькими, й слова Зівертові, що, як далекий відгомін, вибухають десь попід стелею, під вікнами, лунають покликом, лунають майже пророче.

— ...Будуть жертви, будуть тяжкі втрати. Ми мусимо до цього приготуватись. Банди стали занадто зухвалі. Вони загрожують тепер навіть місту. Не далі як позавчора, вони розтерзали продробітників — комуніста Кірпічнікова і комсомольця Фейгіна. Ми мусили в Журавному розстріляти половину заручників, але треба буде ще і ще. Міндальничати нема чого, товариші. Розпеченим залізом витравити бандитизм!..

Худе, з випнутими вилицями й запалими щоками, Зівертове лице губилось, зникало під його великими, блискучими очима. Очі ковтали лице. Блідість цього лиця була ніби тільки для того, щоб обрамити легкою журою те зречення від усього стороннього і тверду непохитність, що горіли огнями в його очах. Зівертової постаті за чужими потилицями Горобенкові не видно було, тільки тулуб у френчі, і помахи рук злились у нестримний вольовий рух, у якусь справді крицеву динаміку.

Збори тривали вже четверту годину, але стоми не почувалось. Яка стома? Де вона? Зникли склоки, зникли дріб'язкові рахунки, що шаруділи в буднях організації, їх наче ніколи й не було. А натомість росло щось одностайне, щось велике і незвичайне. Може, героїчне? Може, просто неминуче? Залізно неминуче? Це не важливо. Головне те, що воно росте, чути фізично, як воно сповнює тебе всього, наливає мозок, наливає жили, пружинить м'язи. І не відрізнити, де це воно кінчається в тебе, де в твого сусіди, в Кричеєва, Дружиніна, Попельначенка. Воно спільне, і кожний у ньому мала, але конче потрібна частка. І це зрозуміло: насуваються чорними валами грозові хмари. Ще тільки чути віддалений гуркіт грому, але тиша довколо густішає і ось-ось її розітне вогнева стріла. Хто зна, що діється зараз, у цю хвилину, там, де серед золотих нив і зелених гаїв згрудились табунцями села? Чи ще живий Гарасименко і ще багато їх, наших, розкиданих поза містом, наших, розпорошених у хаосі безладдя, повстання і руїни? Де ви, що з вами, наші далекі сільські товариші?..

І ставала ще густішою тиша в кімнаті, і таємничіше мигтіли свічки. А Зівертів голос — не декламаційно і навіть без пафосу, а діловито, обмірковано і обчислено — далі:

— ...Але насамперед треба вирвати в бандитизму жало, вирвати йому язика. Треба помацати добре цих усяких просвітян, цих колишніх членів українського національного

союзу... Треба, нарешті, витягнути на денне світло цих фабрикантів лісової ідеології!..

По цих словах знову щось мимоволі тьохнуло Горобенкові і забилось у грудях, але він зараз же розчавив його в собі. Він навіть трохи посунувся наперед і зкову пожадливо слухав Зіверта. І гартовані Зівертові слова вабили його, примушували слухати. Він схоплював його слова живими, поки вони ще не встигли закорeніти в його пам'яті трафаретом, як усякі слова з безлічі усяких промов, але настирливо хотілося Горобенкові збагнути: хто він? Ні, ні — не те що, чи він латиш, чи поляк, чи єврей. (Це таки справді якась інша раса!) Ні, зовсім не те. А ось що. Відкіля це? Відкіля ця динамічна постать, палючий пломінь очей і гартовані, блискучі, як лезо кинджала, слова? З катакомб? З римської таверни, де сходяться на нараду гладіатори, чи з трибуналу інквізиції, чи з вогнищ таборитів, або, може, з підпілля "Народної волі"?..

І зовсім не те. Які можуть бути порівняння! Абсурді Реально і просто: Зіверт — це згущене втілення всієї цієї кімнати, взагалі — тисяч кімнат з електрикою або з свічами, з каганцями або без них, тих кімнат, що раптом молодими бруньками взялися на засохлому дереві старого життя. Це той нерв, що найбільше реагує, коли збурено інстинкт партійної самоохорони.

Горобенко напружено вдивлявся в рухливі, гострі, великі очі, а думки снували йому далі образ Зіверта.

...Зіверт — з тих небагатьох, що вже цілком перейшли межу вчорашнього. І ти, і Чернишов, і Дробот — всі ви ще тільки чвалаєте своїми стежками, а він уже далеко по той бік. Через те в Зіверта (без пози, а цілком натурально) сидить і поет, і рахівник, і ніжна ліра (так, так — від кого це я чув? — Зіверт прекрасно грає на скрипці, він просто віртуоз) , і

скривавлений меч. І це, врешті, зрозуміло, чому в Зіверта сплелися в одне неподільне темперамент дикуна і вища математика.

Це люди, що наперекір усьому дотеперішньому, усталили звичку доводити діло до кінця. Вони мусять довести його або вмерти. Власне, не вмерти. В тому-то й річ, що вони ніколи не вмруть. Що б там не сталось, а вони житимуть у людській уяві, в легенді, як титани, як сміливі, залізні кон-квістадори, що насмілились першими ступити на невідомі береги соціальної правди.

По їхніх слідах, облитих своєю і чужою кров'ю, виростуть хризантеми поем, романів, казки.

В спогадах дальніх поколінь ці маленькі Зіверти встануть в один шерег з Маратами, Робесп'єрами, Домбровськими, Делаклюзами, Гонтою і Залізняком. Ось у чому сила і краса Зіверта, а з ним і всієї цієї колотнечі, всіх цих тривожних, мобілізованих до останньої секунди нинішніх днів!..

Зіверт підніс до рота маленькою рукою шклянку води й енергійно ковтнув кілька разів. Потім лице напружилось, усі зморшки потягнулись до очей, наче намірились і ось зараз рвучко стрибнуть уперед.

— ...Треба розчавити бандита, інакше бандит розчавить нас! Мусимо негайно ж послати на села наших найкращих товаришів. Треба напружити ввесь партійний організм і тримати на суворому обліку кожного його члена.

Різкі Зівертові жести пахтіли зарядом величезної енергії і настирливої упертості. Було якось чудно дивитись на його маленьку, непоказну фігурку, і ставало просто незрозумілим,

як могла вміщатись у ній така міцна кована воля і невичерпна енергія. І здавалось, що ця фігурка зовсім тут випадкова, вона ніби пришита через якесь непорозуміння до Зівертових очей, і було досадно на це миршаве тіло, що не могло увібрати в себе всієї Зівертової потуги, і на великий, не про зріст френч, що теліпався, мов опудало на великому вітрі...

Коло столу блиснули мініатюрними автоліхтариками шкельця від пенсне, і Кричеєв помалу встав.

— Отже, дозвольте, товариші, оголосити список мобілізованих на продроботу товаришів.

Горобенко зупинив дихання й увесь полинув у слух. Кожне прізвище лунко падало краплею і зникало.

... Завадський, Хоменко, Чернишов, Киціс, Дружинін...

"Чернишов, Дружинін, добре, а де ж я?"

Краплі падали далі. Розмірене, чітко, лунко: ... Фролов, Потрясов, Худолій...

І знову повторились Горобенкові Зівертові слова — "мусимо послати наших найкращих товаришів".

Горобенко перепитав себе: "Найкращих? Ну так — Дружинін, Хоменко, хто ще там?"

Знову блиснули шкельця Кричеєва:

— Всі названі товариші мають завтра ж прийти до парткому по мандати і зброю. Збори закінчено...

Горобенко все ще не міг збагнути, що і список уже закінчено. Навколо нього розсувались лави й стільці, вставали потомлені люди, десь перелякано застрибало полум'я свічок.

І тільки коли вся кімната до самої стелі, аж через одкриті вікна на вулицю, заповнилась "Інтернаціоналом" і в тому співі багатьох людей дихнула на всі груди уперта воля боротись і перемогти, тоді Горобенко зрозумів, що список мобілізованих вичерпано і в тому списку Костя Горобенка нема...

Не хотілось іти цодому. Повний, виточений по краях місяць спокійно котився вгорі над майданом до своєї одвічної безцільної мети, і від цієї безцільності й вічності ставало на душі легше і спокійніше.

В сріблясто-зеленому потоці, що мертво, без угаву лився навскіс згори, потонув майдан, повітові доми, липи, і місто видавалось трошки фантастичним, зажуреним і кращим. Кость проминув гіллясті липи, що оточили соборний цвинтар, і навмання пішов Старо-Київською вулицею.

Була пізня година. Вулиця розляглась перед очима порожня, мертва, і тільки десь удалині, де місячне проміння сплело з дерев вибагливе феєричне склепіння, глухо і ледаче гавкав чийсь собака.

Воєнне становище, і обиватслі — хто з острахом, хто безбентежно — давно вже сплять. І це дуже добре. Кость не заважатиме їм, і вони не заважатимуть Костеві.

Спіть собі мирним солодким сном, обиватслі! Вам, певно, і не сниться, яка то, по суті, хороша річ — спокійний, безтурботний сон!.. Але Кость Горобенко цієї ночі не засне. І не треба спати. Хай куняють будинки і гавкає з нудьги собака.

Кость хоче спокою. Місяць ллятиме й далі срібну, нечутну зливу, а знайома, мовчазна, порожня вулиця розкаже Костеві багато-багато. Кость радо слухатиме її простеньке, невибагливе, провінціальне оповідання. Це — збоку глянути — смішно, мабуть, але, кінець кінцем, кожній людині вільно на самоті робити собі те, що дає їй втіху і радість.

Кость тихо йшов замислений краєм пішоходу, а за ним силкувався вибитись з-за дерев місяць, щоб котитись собі далі в невідомі небесні вири — без командировки, без клопоту і без думок.

XIX

Чого він прийшов сьогодні до малярської студії — Кость Горобенко і сам не знав. Розуміється ж, не того, що сьогодні вперше студія матиме живу "натуру" і ця натура — голі білогвардійки. Яке Костеві до них діло? Хіба не однаково, як використовують цей білий труд? Чи ці жінки миють по установах підлоги, чи чистять картоплю, чи позуватимуть? Далебі, Костя це зовсім не обходить. Та до того ж це справа юрвідділу, політбюро чи ще кого там. Костеві — однаково. Він просто прийшов перевірити працю студії. Адже ж після її відкриття, після мітингу на відкритті, він ще ні разу не був тут.

Студійці вже посходились. Це переважно червоноармійці місцевої карроти, кілька молодих комсомольських облич і два літніх робітники. Вони розсілись на незручних низеньких шкільних партах, що їх привезли сюди з якоїсь школи, і почали стругати олівці, витягати гумки. Молодцюватий кирпатенький комендант студії Колька Носов, мов школярам, пороздавав студійцям папір, і студія вже налагодилась працювати.

Важкуватий у рухах, давно не голений, брезклий на виду, керівник студії Фіцхелауров зважив за потрібне попередити свою авдиторію.

— Сегодня, товарищи, ми будем рисовать двух женщин. Я попрошу вас работать спокойно (він хотів сказати: "Без всяких там шуток й насмешек", але подивився вбік на Горобенка і, подумавши, виправився), также буду просить не мешать товаришам женщинам нам позировать. Итак, приготовьтесь... Товарищ Носов, пригласите... — звернувся він до коменданта.

Це попередження і якийсь відтінок урочистості в словах Фіцхелаурова не подобались Горобенкові. Робив би вже просто, одразу!

Фіцхелауров пройшовся важкою слоновою ходою перед партами і знову скоса глянув на Горобенка. Він дивився не по-звичайному: спочатку коло кутків очей збігались зморшки (очевидно, під шкірою жваво працювали маленькі м'язи), потім уже автоматично піднімались повіки і з-під них виглядали дві солоденькі родзинки-зіньки. Цей погляд Горобенкові не подобався ще більше. Він подумав: якийсь непевний дуже тип... Відкіля він узявся в цьому місті?

За дверима в сусідній кімнаті метушився, щось комусь пояснюючи, комендант студії Колька Носов. Він приладнав збоку коло тих дверей ширму і, коли за ширмою почулося шарудіння жіночої сукні, легенький тріск кнопок і гапликів, аудиторія нашорошилась і посерйознішала. Лиця всім звузились і навіть трохи зблідли.

І ось з-за ширми в сірому купальному халаті тихо вийшла на поміст жінка. Не зводячи з підлоги очей, бліда, вона ступила

кілька кроків і стала. Великий, незграбїшй халат висів на ній, як на хворій. Жінка хвилювалась.

Фіцхелауров поспішно підійшов до неї і чемно подав дзиглика.

— Пажал-ста. Разрешите снять? — Фіцхелауров, не дожидаючи відповіді, приторкнувся до плечей халату, і халат, оголяючи білість грудей, стегон і ніг, упав на підлогу. Жінка здригнула і мимохіть соромливо затулила руками рожеві пуп'янки грудей. Вона боязко глянула на аудиторію, і її щоки зайнялись огнем.

Фіцхелауров занадто чемно, але в тон же час хазяйновито порався коло неї.

— Ваша фамилия — разрешите? Аудиторія прикипіла до парт і не дихала. Жінка ще більше зашарілась і ледве чутно прошепотіла:

— Шигорина...

— Пажал-ста, товарищ Шигорина... Будьте ласковн — голову немножко левее й назад... нет, нет, только немножечко назад. Разрешите я вам поправлю.

Фіцхелауров, як хірург, цупко взявся за жіночі скроні й покрутив. Жінка слухняно вертіла головою.

— Больше подайте грудь... Вот так. Прекрасно. Прекрасно. Будьте любезны — в такой позе.

Фіцхелауров пильно оглянув жіночу позу ще раз і тоді обернувся до парт:

— Начинаем, товарищи! Пажал-ста...

Студійці нерішуче почали малювати. Їхні руки непевно виводили контури гарних плечей, волосся, а жінка вже заспокоїлась і поволі призвичаїлась до своєї пози. Її чорне розпущене волосся, перев'язане позаду стрічкою, важко падало за спину, але одне пасмо одірвалось і лягло на грудях. Жінці це, очевидно, подобалось. Вона крадькома глянула на нього, неначе перевіряла, яке це може справити на глядачів враження, і тоді цікавим, досвідченим оком прожогом пробігла по студійцях.

Фіцхелауров знову підійшов до неї.

— Сколько времени вы сможете так выдержать? Жінка зніяковіла й поспішно відповіла:

— Нет, нет, пожалуйста... Я папрашу атдахнуть, кагда устану.

Фіцхелауров почвалав до парт виправляти студійські вправи. Горобенко присів на стільці під стіною коло плакату. Жінка спинила на ньому чорні цікаві очі, й Горобенкові здалося, ніби вона, злегка кокетуючи, мотнула плечем.

Їх погляди раптом близько зустрілись, і жінка мов опеклась, не витримала, перевела очі на поміст.

Але тепер Горобенко знав уже, чого він прийшов сюди. Сюди треба було прийти. Треба було глянути в ці чорні очі, в саму їх порожню глибінь, щоб зненавидіти. Так — зненавидіти! Тобі, як інтелігентові, Костику, бракувало саме ненависті, тої святої ненависті, без якої нема великої любові. Але тепер вона буде в тебе. Буде! Ось перед тобою ніжна пелюстка реакційної

лілеї. Ти пригадуєш її? Вона теж маленький, але виразний, як самоцвіт, уламок з твого минулого. Пам'ятаєш: гусарський полк у цьому ж місті, паради, хвацькі офіцери, бали на Новий рік та Великдень і маскарад на водохреща. Ти того не бачив. Тільки знав про те. Чув. А ось — повітове кіно, де щотри дні буває зміна картин.

"Видовая, драма, комическая".

Де вся зміна в тому, що — або "прекрасная видовая", або "жуткая драма", або "сильно комическая". І так кожні три дні. І знову, і знову. Пригадав, Костику? Це твої гімназіальні роки. Тоді ще ти не знав Наді.

І ось ти, маленький, соромливий гімназистик, з кутка фойє коло дверей до третіх місць віддалік вдивлявся в чорні каракулі й широкі криси під страусовим пером. Ти міг дивитись тільки на криси, бо ті чорні очі ніколи не дивились на тебе. Коло них тихенько дзвонили остроги, поблискували гусарські погони, і то для них були погляди і усмішка чорних очей.

І одного разу, саме в цьому ж кіно, коли виходили з сеансу, пані в каракулях впустила редикюля. Ти прожогом метнувся долу, схопив тремтячими дитячими пальцями редикюля й подав. Тоді єдиний раз чорні очі на хвилину подивились на тебе і ласкаво посміхнулись, мов кинули тобі "на чай". То тільки єдиний раз...

І ось зараз ці очі вдруге подивились на тебе. Але ти бачиш добре й сам: то не є недосяжна царівна чорної мрії, як видавалось тоді в кіно. Це офіцерша. Це власниця дорогоцінного краму — прекрасного тіла й чорних очей. Поза цим у неї нема нічого. Коли хтось націоналізує цю її останню власність, вона буде дуже відразною жебрачкою. Просто

шльондрою. Миша Чернишов, далебі, мав рацію не турбуватись за їхнє самопочуття в позі натурниць. І ця гарненька дика кицька в наших свійських радянських умовах прекрасно знає, як котирується на життєвій біржі ціна її краму. Так, так. Ось.

Жінка справді вже цілком оговталась і вже без усякого сорому й ніяковості позувала. Іноді вона мимоволі за звичкою поправляла на скронях своє пишне чорне волосся, і тоді легко здіймались угору рівні виточені руки, випинався гарний лікоть і ледве помітно чорніли темні плямки під пахвами. Це впливало на авдиторію. Вона почала сопти, тихенько, крадькома перешіптувалась, але зрештою малювала вже жваво і старанно. Дехто підпускав навіть дотепи.

Жінка з робленою стомою, млосно одкидала голову, тоді хвилювались трохи її груди, і після цього, вже переможно, з ледь помітною усмішкою, вона гуляла очима по студії, поки не натрапляла на Горобенка або Фіцхелаурова. Тоді вона знову удавала, ніби ніяковіла й соромилась. Горобенко з огидою подивився ще раз на її лице й подумав: "Через три сеанси вона почуватиме тут себе, як удома. Вона почне фліртувати з ким-небудь або навіть зв'яжеться з Фіцхелауровим. Коли не фактично, то принаймні в психіці, в потенції — це, по суті, справжня повія".

Горобенко злостиво посміхнувся: "Ось вона, ця "блакитна кров"!"

Фіцхелауров поміг жінці накинути халата.

— Спасибо. На перами раз достаточно... Вы устали?.. Пожал-ста...

Він подав їй руку зійти з помосту, й жінка граціозно віддалилась за ширму.

Коло дверей кімнати крикнув комендант Колька Носов:

— Аглая Кононова! Ваша черга. Виходьте.

Знову за ширмою зашаруділа сукня, похапливо затріщали кнопки і далеко раніш, ніж на це сподівалась авдиторія, з-за ширми вийшла друга жінка. Вона ступила крок до помосту, але раптом, ніби опам'ятавшись, розмашисте, як чорні крила, одкинула халата і гола гордовито вийшла на середину помосту.

Ця не ніяковіла й не соромилась. Вона закинула назад голову і зухвало, з викликом дивилась уперед, кудись крізь стіну, понад головами студійців. Каштанове волосся хвилясто бігло її тендітною спиною і лисніло, посріблене, проти вікна. Її довгі вії трохи ховали блакитні великі очі, але з тої вогкуватої сутіні горіло стільку гніву, стільки ненависті й зневаги, що навіть Фіцхелауров трохи спантеличився. Він стояв між нею і партами і розгублено тер свої пухкі, як із тіста виліплені, долоні. Студійці простодушно пороззявляли роти й, вражені, дивились на натурницю.

Жінка злегка мотнула головою і її маленькі, мов різьблені, вуста незадоволено ворухнулись кутиками.

— Я гатова! Что прикажете?

Це збудило фіцхелаурова й повернуло його до звичайного стану. Він моторно закрутився коло помосту, ставлячи дзиглика, одніс для чогось свої папери з помосту на лутку,

наче вони могли затулити жінку перед студійцями, і заходився її садовити.

Горобенко не чув уже його постійних професійних фраз. Ця стрункa жінка своєю справді надзвичайною оголеною красою майже сліпила очі. На її голу прекрасну постать важко було дивитись і в той же час страшенно тягнуло дивитись. Було щось сильне в цій красі. Сильне й жорстоке.

Фіцхелауров, як і до першої, простягнув до її лиця руки:

— Немножко левее... разрешите, я поправлю... Жінка легким рухом долоні спинила його.

— Нет. Я сама...

Жінка сказала це просто, але так твердо, що руки Фіцхелаурова одразу ж упали долу, мов по них хтось зненацька різонув стеком.

Фіцхелауров зійшов з помосту і впалим, глухим голосом запобігливо промовив:

— Кагда устанете, будьте любезньї, скажите...

— Пажалуйста.

Жінка, мов прип'ята, застигла на дзиглику в указаній позі. Її руки міцно держались за край дзиглика, пружні, майже дівочі груди випнулись наперед до студійців, і очі лягли десь угорі на карнизі. Жінка сиділа цілком спокійно, вона навіть ніби сумлінно виконувала вказівки Фіцхелаурова, але в усій її позі, в тому кинутому далеко понад людей, що її оточували, погляді було стільки незалежності і зневаги, що здавалось, то сидить

не ув'язнена звичайна офіцерша, а то — якась королева із тьми середньовіччя, що зараз наказуватиме своїм джурам і челяді.

Воно, проте, так і було. Ця жінка, прикута до своєї пози на дзиглику, скоро вона з'явилась, одразу ж опанувала авдиторію. Вона схопила її тонкими мармуровими пальцями з перламутром маленьких нігтів і боляче притиснула до дзиглика... Ніхто з студійців не малював. Тільки два літніх робітники почали мляво зарисовувати її чоло, але з того нічого путнього не виходило. На чоло впав од вікна відблиск, але ввижалось, ніби то горить зоря і жінка зовсім не гола, а вбрана в тонку коштовну туніку. Ніхто не помічав її наготи.

Студійці з побожністю дивились на її лице, і очі їм туманились, пойнялись сумом, заволіклись безвихідною тугою. Багато з них бачило гарних і поганих жінок. Вони голубили тих жінок, цілували і брали. У вічному потоці днів ті жінки загубились, стерлись, як стара чорнильна пляма. Але такої жінки ніхто з них не бачив. Ця жінка вимотувала з самого споду їх зім'ятих в ешелонах революції душ забуті казки давно померлих бабусь про королівен, тридев'яті царства, жар-птицю...

Ця жінка справді — з казки. Вона сидить перед ними зовсім гола, але ніколи-ніколи це чарівне тіло не належатиме жодному з них, навіть усмішки, навіть лагідного погляду не вирвати з її міцно стулених уст і одкритого, готового змагатись білого чола.

Цю жінку можна роздягнути, але зігнути, кинути долу — ніколи.

Вона прийшла для них із казки, з небуття і піде туди ж.

Ця краса, це найкраще з усіх минулих розтрощених літ, належить не їм. Це тіло віддавало свої божевільні пестощі тому, кого вони, сміючись і не помічаючи, розтоптали. Хто ж знайдеться, звитяжець дужий, що приборкає цю жінку? Хто підійме і покладе до кишені, як своє, цей безцінний діамант, що лежить, дратуючи, перед голодною юрбою!

Було тужно дивитись на цю гордовиту, незламну красу. І було кривдно і боляче...

Фіцхелауров не важився порушати цієї набряклої тиші. Він навшпиньки ходив помалу перед партами і не вдавався до студійців. Тільки на зворотах він нишком, як кишеньковий злодій, глипав на натурницю й думав: "Вот бы с кого рисовать боярыню Морозову. Потрясительно редкостньїй зкземпляр!"

Горобенко почував себе зле. З його місця добре було видно її анфас і тверді, трохи вогкі очі. Ще коли вона ступила на поміст, він подумав: вона йде, як на ешафот. Так ішли, мабуть, за французької революції найкращі останні згустки прогнилої аристократичної крові під гільйотину. Це запеклий ворог. Завтра, коли б повернулись їхні, ця тендітна рука з прозорими блакитними жилками владно показала б цим студійцям дорогу до шибениці; ці ніжні пальці стискали б парасольку, виколупуючи очі полоненого. І ці великі глибокі очі тоді б уже напевно засміялись. О, вони засміялись би! Але якби ж то!..

Горобенко зловтішне дивився на натурницю, але було разом із тим неприємно, щось гризло в грудях, щось заважало Горобенкові.

Він глянув на крайнього студійця, що в забутті тримав над папером олівця, поринувши очима на поміст, і одвернувся.

Треба було б нарешті припинити цю комедію з натурницею і насамперед змістити к чорту Фіцхелаурова. Він зовсім непридатний. Але як вийти з цього одубіння — Горобенко не міг добрати способу. Він сам став якийсь малий, низенький і зовсім не адміністраційний.

Жінка стомилась сидіти в одній позі і ворухнулась. Горобенко почув, як авдиторія ту ж мить стрепенулась і знову завмерла. Фіцхелауров спинився край парт і щипав собі волосинки на підборідді.

І раптом гучно грюкнув пюпітр.

Жінка сиділа спокійно в тій самій позі.

Лунко застукотіли важкі каблуки по підлозі і зарипіли набучавілі солдатські чоботи. Худий, трихи схвильований червоно армієць човгав до Горобенка. Він поволі, мнучись, перетягав від кроку до кроку свої ноги, ніби умисно хотів розтягнути час, заки він дійде до Горобенка. Нарешті підійшов, винувато забігав очима, почухав за потилицею.

— Товарищ заведующий... — Червоноармієць нахилив до Горобенка покошлану голову і півголосом: — Как-то неспособно с знтими рисовать... гляньте, — він показав головою, — человек, понимаете, не в себе сидит... Да й нам тоже как-то... Все ж человек, дышит, вишь...

Горобенко вороже глянув червоноармійцеві в вічі і грубо спитав:

— В чому річ? Що, власне, ви хочете?.. Червоноармієць знову почухав за потилицею:

— Как-нибудь бы нам других прислали... Попроще, што ли...

Мов хто вдарив Горобенка. Він прикусив губу, звівся на ноги й майже крикнув:

— Не ваше діло!.. Не подобається — не йдіть! Ніхто вас сюди не тягне...

Червоноармієць одвів набік голову і соромливо переступав з ноги на ногу:

— Да я тольки так... не серчайте... До них поспішно йшов Фіцхелауров дізнатись, що трапилось.

XX

Розмірене і тихо коливались попереду дві труни. Нахиляться трохи ліворуч, а потім перехиляться на другий бік. Потім ще раз ліворуч і знову — назад.

Чорні й червоні прапори, як зморене в боях отамання, тихо сунули за трунами. І під їхнім наметом ніби легше й затишніше було пливти двом небіжчикам в свою останню подорож.

Попереду довгий ряд вінків. Простих, благеньких вінків. З ялинки і польових квітів, перев'язаних червоними биндами. Ті бинди журно спадали долу, мов лишали за собою червону доріжку.

А зараз за трунами — верескливе голосіння запнутої в чорний шарф Фролової і тихенькі, ніби боязкі, схлипування згорбленої і якоїсь напрочуд маленької старої матусі Чернишова.

Понуро й мовчки йшли партійці за трунами. Йшли не рядами, а поплутаним, збитим натовпом.

І не було їм на вустах слів, не було пісень, не було монотонного скавуління похоронного церковного дзвону.

Важко й тихо тупали ноги в поросі і тільки оркестр за прапорами сумними, опалими акордами тужив у жалобному марші. І в тих акордах, як струмки у великій ріці, злилися думки, слова і співи окремих партійців. Злилися й несли свої каламутні, журні води кудись далеко, далеко за сині обрії буття... І було дивно бачити себе натовпом серед чужих і байдужих старосвітських домів повітових, і були нестерпучі нахабно-цікаві погляди обивателів.

Горобенко бачив це все не одразу. Воно спочатку проходило зором крізь очі, шпорталось у мозку і вже потім лягало липкуватою, тепленькою парою. І тоді було видно: стоять коло воріт ці обиватели і вивалили очі на процесію. Вони не від того щоб послухати духову музику, і їм хочеться добре роздивитись, як ховають по-комуністичному двох забитих.

Їх багато, і натовп партійців серед них — як жменька Колумбових морців на американському суходолі серед тичб дикунів.

І ще видно:

Дехто з них не покидає процесію і вистрибом забігає наперед, щоб побачити комуністичну матір і дружину. Їх дивує маленька, зсохла, як сухе бадилля, матуся Чернишова. Їх, певно, вона навіть розчаровує: адже це звичайна стара мати, як і мільйони інших матерів, що тихо й покірно побиваються за своїми дітьми. Вони незадоволені, і ось двоє якихось уже

зовсім близько підійшли до трун і стають навшпиньки, щоб подивитись в обличчя мерців.

Горобенкові видавалось це за образу небіжчиків. Гримнути б щодуху на них, цікавих, розігнати б по їхніх мишачих норах!

Там же попереду, в тих двох трунах, лежать перші жертви останньої сутички партії з ними. Там — Миша Чернишов і Фролов... Це ті найкращі, як казав Зіверт, що їх послала партія на село. Трупи покрито червоною китайкою, і лиць обивателям, на щастя, не видно. Але Горобенко знає, — він бачив ці закривавлені трупи на возах, коли їх привезли до військкомату, — в Чернишова одірване праве вухо й синьо-бордовий басаман через чоло, у Фролова — в одному оці кривава яма, а в другому — жах. Те око востаннє бачило навколо себе тільки ворогів. Запеклих, хижих, розлютованих. На ті лиця неприємно було дивитись, і разом із тим вони вбирали в себе живі очі.

Але ті тортури, ті жахливі муки тіла минули вже, і трупи спокійно лежать у трунах, мов спочивають після важкої праці. І хочеться, щоб не Чернишов лежав тепер там, а ти, і хай плачуть так само сурми і стиха поміж себе перешіптуються прапори... І хай не буде нікого стороннього, нікого чужого. Навіть цих червоноармійців з карроти, що йдуть позаду, — не треба. Хай на цю таємну, величну раду життя і смерті прийдуть тільки свої, тільки ті, що їх злютувала в живий крицевий ланцюг гаряча, молода кров...

Коли процесія наблизилась до кладовищенської брами, підсліпуватий ветхий сторож за звичкою поспішив на дзвіницю привітати мерців дзвонами. Глухо, по-замогильному, на низенькій дерев'яній дзвініці вдарив дзвін і розтанув між соснами. Потім — другий, тоненький, третій ще тонший, четвертий — дискантова струна і знову — глуха, тягуча октава... Бом... Бем... бім... ді-інь... бо-ом...

Справжні куранти смерті.

Хтось вихопився з натовпу і прожогом побіг зупинити дзвонаря. Мерщій би припинити цей глум над трупами товаришів!

І тоді знову заридали сурми.

Незвичайно і дивно було старому кладовищу прийняти раптом цей великий натовп комуністів з прапорами. І старі, з облізлою фарбою, хрести знітились і ніби ось зараз же пошкандибають геть по своїх чорних закутках. І стрункі молоді сосни застигли здивовані, мов налагодились слухати промови.

Знайоме старе кладовище.

Ті ж самі стежки поміж могилками, тільки тепер вони заросли моріжком і де-не-де — безсмертники.

Безсмертники на кладовищі! Це цікаво збіглося: льох кісток і тіла, що гниє, а над ним — безсмертні квіти!..

Але революція зачепила й кладовище. Розгнузданим мустангом вона пролетіла понад безсмертниками, і ось лежать долі перекинуті хрести, побито кам'яні надгробки і з овалів тих надгробків видерто фотографії їхніх небіжчиків.

Руїна. Прах.

І це добре. Зруйнувати б усі кладовища, щоб ні одне з них не нагадувало минулого! Бо кладовище — не тільки тут. Хіба оте повітове місто, що розляглось ліньки позаду, не кладовище теж? Там же кожний куток увібрав у себе минуле і стирчить перед очима — чи свідком, чи німим докором... І цей надгробок,

що край дороги, він теж відтіля — з того, що поховано в місті. На цьому надгробку напис — Кость його пам'ятає:

Но одна лишь тебя

Не забудет душа —

Твоя мать.

Никогда, никогда.

Горобенко умисне підійшов до надгробка.

Так, слова ці є ще й досі, тільки вони почорніли й запорошились.

Так само вп'ялась у далеке небо своєю верхівкою сосна, і блакитне небо крізь гілля дивиться лагідними очима, наче посміхається, заплакане. А фігура надхненної дівчини, що вічно шепоче коло надгробка молитву, тепер забруднена, і її білі мармурові уста хтось старанно розмазав червоним олівцем.

Розмальовуйте ж ці пам'ятники людського лицемір'я і брехні, ви, юні, зухвалі, невідомі руки! Трощіть ці нікчемні старі хрести і розтоптуйте могилки! Не треба кладовищ. Хай залишиться тільки зелений спокій сосон. А більше — нічого...

Ями викопано осторонь від могилок, там, де вільно ростуть молоді сосни, де трунарі не копали ще землі. Коли наблизилась сюди процесія і вже видно було свіжі ями, всі якось чудно заворушились. По натовпу промайнув ледве чутний шелест, натовп збився купою, але то на хвилину. Відтак повільно живим товстим обручем оточили ями...

Перший промовляв Кричеєв. Казав голосно, не запинаючись, не шукаючи слів, але було щось у його словах офіційне, сухе, ніби за тезами. А вкриті червоною китайкою труни стояли тут ось, край ям. І тепер виразніше почувалось, що в цих трунах лежать Миша Чернишов і Фролов. І було неймовірно, що вже нема Чернишова, що вже не засміється він, не скаже своє "гади повзучі", не загоряться дитячими вогниками його очі. Там, у труні, під китайкою лежить тепер спотворене чуже лице. Ті два трупи — страшні і в той же час занадто близькі. То були трупи не Фролова з міщанськими звичками і не п'янички легковажного Миші Чернишова, ні — то лежать жертви за одне спільне діло. Може, тіло не витримало і були передсмертні благання, каяття і стогони, а може, їх і зовсім не було... Смерть викреслила їхні хиби, і організація ховає двох рідних, любих товаришів. Через це тісніше туляться одне до одного плечі і натовп комуністів дивиться на трупи одним спільним печальним оком.

Із гущі людського одягу просунувся наперед Зіверт.

Іще більше нашорошились сосни, коли залунав його чіткий, грудний голос.

— ...Ми були, товариші, занадто м'які, занадто гуманні. Тепер нам дорого доводиться платити за нашу м'якосердність. Тут — наші товариші. Ще так недавно ми бачили їх між себе; тут ті, що їх ми першими послали на наші форпости. Що з ними зроблено!.. Гляньте!..

Зіверт простер наперед руку й нахилився до трун. Одна мить — і здавалось, що Зіверт зірве китайку й покаже жахливі потемнілі лиця. Стало зимно й хотілось зупинити Зівертову руку: не требаї..

Але Зіверт знову випростався і тоді кинув до натовпу:

— Боротьба не скінчена! Боротьба триває далі. За одного — десять їхніх, за смерть — смерть!..

І мимоволі повторив до себе Горобенко: за смерть — смерть!

Повторив і замислився.

Останнім вийшов до трун Дружинін. Хотілося йому сказати про забитих товаришів, сказати, що вони виконали свій обов'язок, що їхнім шляхом підуть тисячі комунарів, але слова стали важкими і не підняти їх, не подужати горлові. Дружинін м'яв пальцями свій замусолений кашкет, і з уст упали зовсім не ті слова:

— Товарищи!.. братщд дорогие... прощайте, товарищи... І раптом збоку тихенько заплакала стара Чернишова:

— Миша... Мишенька мой... Смночек ненаглядный...

Дружинін притиснув до грудей кашкета, махнув рукою і зник у натовпі.

Але сліз не було. Вони поллялись десь усередині, із серця.

Підняли труни й тихо спустили в ями. Тоді несамовито закричала Фролова і шарпонулась за труною. Над головами рвонув салют. Ще раз... І коли впав на трупи перший налопатник землі, тоді, одмахнувши стару кладовищенську церкву, похилі хрести й сосни, з сурм бадьоро і переможно вдарили розкоти "Інтернаціоналу", і полетіли вони через лани

до далеких мовчазних сіл, як пісня перемоги, як гімн вічного, невмирущого життя...

І вдруге з'явилось Горобенкові те, що колись уже спало раз на думку: смерть не годна перетнути вічного калейдоскопа життя!..

Треба тільки намацати в собі той архімедів важіль, той стрижень себе самого й цупко держати його в руках. Тоді буде інше, прекрасне життя і проста, логічна смерть. Проста, як у того японського солдата, що на розстрілі, посміхаючись, віддає рукою шану своїй власній смерті. Але: за кров — кров, за смерть — смерть! І це сказав не Зіверт отут, а я.

В ями важко падали свіжі брили землі, а навколо, вгору, до неба, звелись на струнких стовбурах кладовищенські сосни. Зелені, молоді.

XXI

З обивательських поглядів — сторонніх, безпартійних, усмішливих у кулачок, з шепотінням на вухо сусідові, і з того, як поспішно розходився й порожнів базар, і, нарешті, з того, як верхи на коні промчав до парткому повітпродкомісар Дробот — з того всього Горобенко збагнув, що щось трапилось.

Він вийшов з культвідділу радпрофу й налагодився був простувати до ком'їдальні, але розпечене липневим опівденним сонцем повітря було неспокійне. В ньому причаїлось . і важко дихає спітніле — щось вороже, щось єхидне й пристрасне. Горобенко повернув ліворуч і пішов до парткому. Він хутко перейшов зарослу шпоришем площу коло собору, де стирчать сухі деревця майбутнього соціалістичного

парку і стоїть незакінчений п'єдестал пам'ятника жертвам перших жовтневих боїв, коли до нього збоку надбіг Радченко,

— Ви до парткому? Оголошено казармений стан... Радченко розхристав до волосатих грудей сорочку, з його поголеної голови текли цюрки поту, він утирався рукавом і відсапував ядуху.

Горобенко зупинився, щоб дати Радченкові передихнути, й спитав:

— Що, власне, трапилось? Радченко здивовано глянув на нього:

— Хіба ви ще не знаєте?

— Нічогісінько.

— У Козіївці — банда. Шість верст від міста... Забито трьох і Гарасименка з Хведорівки на дорозі... В лісі знайдено його одрубану голову...

У парткомівському дворі вже було людно. Стояло багато озброєних, промайнула і зникла в дверях зашнурована ремінцями постать Нестеренка. Щось наказував комусь Дробот. Ходила між групами й мовчки прислухалась до розмов стурбована Славіна. На східцях сидів з рушницею Дружинін і стомлено покурював "козину лапку". З вулиці надходили нові партійці.

Не треба було й розпитувати. З уривків розмов, із окремих слів, із внутрішньої серйозності всіх, що її не міг розбити чийсь сміх, Горобенкові стало одразу все відомо.

Міська організація переходить на казармений стан. Всі партійці мобілізовані. Банда може відважитись наскочити навіть на місто. Але треба вирвати в. неї ініціативу. Каррота й частина партійців складають загін, що вночі має захопите Козіївку. Решта охороняють місто.

Горобенко зійшов на другий поверх до кабінету Кричеєва.

Кричеєв радився про щось із заворгінстром і Нестеренком. Збоку стояв з наганом на поясі і карабіном за плечима Попельначенко. Він уважно слухав.

Горобенко підійшов до Кричеєва.

— Я маю до вас, товаришу Кричеєв, пару слів. Кричеєв незадоволено одірвався від розмови й повернув до нього шкельця пенсне.

— Що таке?

— Я хотів би вам особисто це...

Попельначенко здивовано глянув на Горобенка.

У Кричеєва на чолі збіглись дві глибокі зморшки.

Він устав з-за столу і заклопотано пішов з Горобенком до вікна.

— У чому річ? Я слухаю...

Горобенко пильно подивився Кричеєву крізь його пенсне в вічі, помовчав хвилину, а тоді твердо сказав:

— Я прийшов вас просити, власне, не просити, а вимагати — пошліть мене з загоном у Козіївку...

Кричеєв високо підвів брови, а потім підозріло прищулив очі:

— Чому ви так — я не розумію — ставите питання? Люди потрібні й тут. Місту теж загрожує небезпека. Горобенко настирливо повторив:

— Пошліть мене в Козіївку. Ну, це так треба!.. Мені треба. Розумієте?

Кричеєв потер рукою щоку і, наче побачив у Горобенкові щось нове і незнайоме, уважно подивився на його лице.

— Я, розуміється, нічого не маю проти. Коли ви хочете — прошу, я скажу Нестеренкові записати вас. Горобенко з притиском промовив:

— Так, я хочу!

Кричеєв повернувся до столу, а Горобенко пішов до дверей. Він чув, як позаду всі зрушили з місця й шепотіли до Кричеєва. Горобенкові муляв спину допитливий і гострий погляд Попельначенка. Хотілось обернутись на той погляд, але Горобенко стримався й вийшов у двір.

Коло Дружиніна крутилась Славіна. Вона казала йому пошепки:

— Я не понимаю, ну зачем же й женщин на казарменный? Не будем же мы, действительно, стрелять бандитов!.. Дружинін знехотя відповів їй:

— Это же для вас лучше. Ведь если мм все вместе, то все-таки как-то вернее, да и вообще...

У двір в'їхав з двома возами Завальний. Він привіз яловичину на харч партійцям і тютюн.

На поріг вийшов зашнурований Нестеренко. На голові низенька кубанка, коло ніг зліва — козацька шабля, справа — одрізай. Він увесь виструнчився, ніби підріс трохи. Лице серйозне, голос різкий, командувальний.

— Хто ще не получив винтовки — взяти в оргістрі. Славіна несміливо запитала:

— Й женщинам тоже?

Нестеренко, не дивлячись на неї, сердито відповів:

— Да, да! Сказано — усєм.

Нестеренко по-військовому повернувся на каблуці й зник у дверях.

Рушниці роздавав Гольцев. Після тої анкети з парткомівською характеристикою до губернії, Горобенко не помічав якось Гольцева. Він ніби зник із міста. Гольцев ретельно перераховував набої, обережно брав із кутка рушницю, з хвилину оглядав її всю від ложа до мушки, мов милувався з неї, і тоді вже віддавав партійцеві.

— Прошу. Вона не заряджена.

Гольцев одразу, тільки-но Горобенко увійшов, помітив його, мов спеціально чекав на нього. Він радісно скинув чомусь кепку, поспішно накинув на обличчя свою машкару усмішки й привітався, як із давнім знайомим.

— А-а!.. Товариш Горобенко! Прошу, прошу... Горобенко стримано відповів на привітання. Гольцев вибрав чепурненьку кавалерійську рушницю й подав Горобенкові.

— Оця буде добра для вас. Вона легенька. А підсумок є у вас?.. Почекайте. Я зараз пошукаю. Тут я приховав один для вас.

Гольцев підставив стільця й поліз нишпорити на шафі під паперами, а Горобенкові знову неясно було: "Чого він до мене так липне?.."

Гольцев старанно повкладав у підсумок обойми набоїв, зав'язав мотузки й передав Горобенкові:

— Тепер усе. Прошу.

Він прищулив око й шепотом поспитав:

— А вас куди — в Козіївку чи тут залишитесь? Горобенко холодно сказав:

— Не знаю.

Гольцев нахилився до Горобенкового вуха і, бризкаючи слиною, зашушукав:

— Я побалакаю з Попинакою, щоб вас тут залишили... Горобенко стрепенувся, гостро глянув Гольцеву в вічі (Гольцев знову накинув на обличчя машкару) і грубо одбив кожне слово:

— Я вас зовсім не уповноважую просити за мене і, взагалі, прошу вас дати мені спокій!

Гольцев винувато посміхнувся й задріботів пальцями в повітрі.

— Ну, навіщо ж ви так, їй-богу!.. Я ж зовсім не для того...

Горобенко вже не чув його. Він перекинув за плече рушницю й ступив східцями на двір.

Коло мурованої дровітні стояв у гурті партійців Дробот і розповідав якогось сороміцького анекдота. Він масно посміхався своїми великими товстими губами. Хтось заливчасто реготав. Трохи осторонь стояв Нестеренко й мовчки уважно слухав.

Десь за парканом пустували вуличні хлопчаки. Вони перекривляли когось і викрикували несамовито "Інтернаціонал"; раптом з-за паркану визирнула якась білява, кудлата, як у збоїнах, голова, хитрі сіренькі очі лукаво прошмигнули по двору, зупинилися на Нестеренкові, і тоненький дитячий голосок залився вихлястим дискантом:

Сидить Троцький на лугу

Гризьот конську ногу.

— Што за гадина

Совєцькая говядина!

Нестеренко миттю повернувся по паркану. Кудлата голова зникла. Несторенко плюнув і вилаявся. Дробот замовк і задер до паркану голову. За парканом знову той же дитячий голосок дражливо затанцював:

Ех, да яблучко малосольноє!

А совєцькая вдасть малахольная...

Нестеренко гнівно крикнув до когось:

— Споймать пацана і вуші видрать! Від ганку озвався Дружинін:

— Зачем же так, товарищ Нестеренко. Пацана нужно учить, а не драть.

За парканом стало тихо.

У двір привезли кулемета й поставили коло ганку. Кулемет, мов не розуміючи, кого саме йому треба заплювати, незграбно розкарячив ноги й безглуздо дивився на старий флюгер, що на дровітні. Коло воріт заспівала група комсомольців.

Ой у полі жито

Копитами збито...

Сумний, тягучий мотив зненацька перетнувся й застрибав уже веселим приспівом:

Під білою березою

Козаченька вбито...

Горобенко прислухався до пісні. Вона була незвичайна для парткомівського подвір'я. Та наче хтось умисно заніс її сюди з колишньої "Просвіти" чи теперішньої сільської школи.

З парткому вийшов, упоравшись з харчами, Завальний. Він почув із ганку пісню й підтягнув розстроєним, як клубне піаніно, басом:

— Ой, убито, вбито,

Затягнуто в жито...

І пісня знову зраділа чомусь, засміялась недоречно:

Червоною китайкою

Личенько покрито...

"Чудна наша пісня, — подумав Горобенко і закурив цигарку. — Вона і тужить, і сміється разом. Чудна, як і вся наша химерна історія, що почала Хмельниччиною, а кінчила "отечеством" та "Енеїдою" Котляревського, прокинулась у дев'ятсот сімнадцятому — і пафос свого відродження обернула у вишиваний фарс... Чудернацька наша історія..."

— Комунари, стройся! — то скомандував серед двору Нестеренко.

Безладно шикувались партійці, збиваючись, двоїлись ряди. Горобенко поправив на плечі ремінь від рушниці й задоволене потяг продкомівського тютюну.

Нестеренко по-командирському пройшов очима по рядах, але, дійшовши до Горобенка, його очі спинились і недобре блиснули.

— Ти што ж? Горобенко не зрозумів:

— Що таке, товаришу? Нестеренко ступив до нього крок.

— Папиросу — вон! Раз скомандувано "смирно", значить, никакіх папирос. В строю стоїш!.. — Сердито й ображено кинув він до Горобенка й одійшов.

Горобенко, як невинно покараний хлопчик, не змігнувся нічого відповісти. Він несвідомо викинув зараз же цигарку, мов вона опекла його, і стояв червоний аж до вух. І тільки коли Нестеренко почав читати на правому крилі наказа, Горобенкові приском ляпнуло в мозку: "Фельдфебель! Справжній фельдфебель! — І тоді запекло в грудях і хотіло вирватись на вуста: — Чому ж я йому нічого не відповів! Треба ж було одразу..."

З правого крила читав далі Нестеренко:

— ...Соловйов, Букрабо, Панасюк, Горобенко, Колот — ці товарищі одправляються з карротою в Козіївку. Два шага впірьод!

Горобенко ступив з іншими на два кроки і раптом почув на собі збоку чийсь пильний погляд. Він повернувся ліворуч і глянув. На ганку, обіпершись на одвірок, стояв Попельначенко.

XXII

Виступили об 11-й уночі. Попереду загін комунарів, позаду два вози з кулеметами, далі — каррота.

Ніч темна і сторожка тиша тримають повітове місто в чорних лапах. Місто спить, і не шелесне на дереві жодний листок, не гримне жодна хвіртка. Тільки над головами вгорі, на темно-зеленому небесному безкраї, точиться своє невідоме, холодне життя. Там, на безкінечному Чумацькому Шляху, зриваються зоряні метелиці, мчать шалено небесними просторами, потім гаснуть, розсипаються на дрібні золоті сніжинки і тоді вже спокійно виблискують на поламаному Волосожарі або на Возі, що повис серед неба закинутою каструлею.

І дивно бачити на холодному небі ті завірюхи, коли навколо ще серпнева ніч.

Йшли мовчки знайомими повітовими вулицями. Твердо одбивали кроки, як старі муштровані солдати. Важко відрізнити окремих людей. Вони всі зараз однакові. І Завальний, що йде поруч, і Дробот у передньому ряду справа, і ця жінка, що ліворуч штучно збільшує свої маленькі кроки, щоб не відставати від чоловіків. Хто вона така?.. Це ж завжінвідділу, Леонтьєва. У неї при боці кобура з бравнінгом, а за плечима маленький австрійський карабін. Кепка з стриженою головою нахилилась трохи долу: вона стежить, щоб іти в ногу з товаришами.

І знову незрозуміле було Горобенкові: відкіля в них ця воєнщина? Леонтьєва — недавня робітниця з тютюнової фабрики великого міста. Для неї воєнщина мусила б бути огидною. І поруч із тим — Леонтьєва умисно вигинає всередину

спину, випростовує груди, наче це їй здавна вже притаманна військова виправка.

"Я все ж таки їх зовсім ще не знаю... — подумав Горобенко. — Може, кінець кінцем у цій воєнщині, в Несторенкових ремінцях, у Несторенковій, кажучи просто, фельдфебельщині і є свій незрозумілий сенс... Може, це тільки мої інтелігентські упередження не дають мені змоги перетравити це все як цілком звичайне, потрібне й неминуче... Хто зна, може..."

Збоку, осторонь від загону, на сірій дебелій кобилі їхав Нестеренко. Він грузько сидів на кобилі, мов вріс у неї. Ніч накинула на них темне напинало, і через те Нестеренко і його кобила видаються здалека як велетенський силует чорного центавра.

Горобенко напружував зір, щоб краще роздивитись їхні обриси. Було своє особливе відразне задоволення вдивлятись у ту Несторенкову постать, уявляти собі деталі його темного лиця з тонкими порепаними губами й маленькі зеленуваті очі під навислим чубом. Тільки ніяк не давалось утямки — як цей тугий вузол фізичної сили може так сильно впливати на дорослих, розвинених людей і мовчки, мов на налигачі, вести їх, слухняних, туди, де треба тільки самої цієї фізичної сили? Що б там не було, а й ти, Костю, скорився цій силі, вона зламала тебе ще там, у парткомі, з цигаркою, і поведе тебе туди куди схоче.

Проходили повз останні хати передмістя. Тут повітове місто скидало вже з себе панське убрання й поволі розсупонювало селянського очкура. Неподалеку на пагорбі розчепірив довгі руки мовчазний, насуплений вітряк, немов шикав комусь позаду заховатись у полі. Позаду на вибоїнах рипіли два вози з кулеметами.

Нестеренко спинив кобилу, щоб почекати карроту. Зовсім близько коло нього пройшов Горобенко. Здавалося, що він навіть роздивився Нестеренкові очі — вони холодні, як оливо вночі, але різкі, з хижим відблиском. Хотілось глибше глянути Нестеренкові в вічі, щоб збагнути їх силу і вирватись з-під неї. Горобенко подумки промовив до себе, упевняючи: "І зовсім не те, що "він веде", а насамперед я сам іду туди. Я сам вибрав собі це і йтиму до кінця. І я прекрасно розумію, куди йду. Я йду ліквідувати банду. Я йду разом з Попельначенком, Дроботом, Леонтьєвою стріляти або навіть і розстрілювати тих осатанілих селюків, що в ім'я свого засіка й химерної "неньки" нищать нас. Це те, чого, власне, я давно вже сам хотів, і Нестеренко тут — тільки збіг подій".

Ішли дорогою край стерні. З-за далеких хуторських хат виліз великий червонуватий місяць. Його зморщене, натрудоватіле коло, як вид рахітичного немовляти, що допіру побачило світ, плаксиво скривилось і не хотіло світити. Десь на стерні кричав перепел.

Загін комунарів ішов уже вільно, не додержуючись рядів. Тільки Нестеренко їхав збоку на своїй кобилі у тій самій позі — чорний і насуплений. Холодними краплинками падала на цівки рушниць роса, м'яко шелестів під ногами втоптаний дорожній пил.

Нестеренко знову зупинив кобилу й обернувся на сідлі. Оглянув загін і напівголоса хрипко скомандував:

— Не курить більше! Командир карроти, Гвоздьов! Вишли сторожевоє охраненіє. З северо-южной сторони може буть удар...

"Дурень! — сказав до себе Горобенко: — З "северо-западной". Не може відрізнити сторони. Теж "командир"!.."

Але востаннє зловив себе Горобенко і знову почав картати: "Це, Костю, теж інтелігентщина! Гнила і нікчемна. Не в тому ж, кінець кінцем, річ, що він не може відрізнити сторони, а ти можеш... А в тому, що... В чому саме?" — нетерпляче запитав себе Горобенко.

Здаля перед чорною стіною лісу парувала туманами Ворскла. Місяць заспокоївся, виліз вище і випустив долу своє кволе проміння. Злегка посріблились потилиці й поблискували цівки рушниць.

"В тому річ, Костю, що ти йдеш проти села. Українського села. Того єдиного певного національного водозбору, що ради нього засновував колись "Просвіти", був за інструктора Центральної ради, тікав з директоріївським військом. Ти мусиш бити разом з цими незрозумілими людьми саме в ту мішень, яку недавно будував своїми власними руками, як певний щит. Ти мусиш розтрощити цю мішень на тріски, спалити ті тріски, щоб не лишилось і сліду. Ти мусиш, Костю, стріляти в позавчорашнього самого себе! Ось у чому річ..."

Збоку тихо перешіптувались два комунари. Стукнулись цівками чиїсь рушниці.

"Чи ж вони розуміють це?.. — затаєно подумав Горобенко. — Але що це — сумнів? Відкіля він? Дурниці! Його вже нема більше й не буде. Ти сам його склав собі із старого мотлоху. Зведи ж це ще раз собі на очі і розбий назавжди. Будь щирий, Костю. З собою можна бути щирим. В тобі (саме чогось у тобі) збіглися ці дві сили і стали віч-на-віч. Від тих і від тих. Ти прагнеш рівноваги, але це вигадки! Хіба їх можна

урівноважити? Адже за цими Попельначенками, Кричеєвими і Дружиніними позаду стоїть Спартак, Мюнстер, Сибір, каторга, страйки і Жовтень, а попереду — майбутнє і цикли світових хуртовин. А за тобою з учорашнім національним союзом і "Просвітою" — поплутані мотузи зради, лакейства і бутафорія побутового театру. Хіба ж можна зрівняти безмежні простори майбутнього соціалізму з чотирма стінами своєї хати, де "своя правда, і сила, і воля"!.. Твердо ступай тепер, Костю, вперед і бий без промаху. Далебі, життя збудовано далеко простіш, ніж це морочить собі й іншим голову маніжна інтелігенція. Бий просто й рішуче, як Нестеренко!.."

— На мєстє... сто-ой!

Загін зупинився на середині узлісся. Ладнались ряди. Коли вже стали, Горобенко нараз почув, як неприємний пронизливий нічний холодок проходить крізь тоненьку сорочку й щипає спину. Було б френча захопити, подумав Горобенко й злегка затупцював на місці. Від того холоду наїжачились щоки і трохи тремтять щелепи: "Ну, що було б захопити френча!"

І раптом хтось позаду накинув Горобенкові на плечі шкуратянку. Він обернувся й від несподіванки навіть подався назад. Перед ним стояв Попельначенко й посміхався. Попельначенко сказав як близький товариш:

— Змерз, Горобенко? Це тужурка — тобі. В мене шинеля є.

Горобенко зняв з плечей шкуратянку.

— Ні, для чого ж це? Мені — нічого...

Але Попельначенко вже нахилився набік і просував пальці в шинельні рукави. Буркнув сердито, навіть роздратовано:

— Брось! Строїть там із себе ще... Одягай, і нікаких гвоздєй!

Позаду задзвенів командир карроти Гвоздьов:

— Полрота, напра-а-во! Шагом марші Збоку захрипів Несторенко:

— Комзвод, цеп'ю к лісу вперьод!

Різко заклацали затвори рушниць, і поспішно затупали ноги.

Було ніколи одмовлятись від Попельначенкової тужурки. Горобенко застебнув на комірі гаплика й зрівнявся з лавою.

Хрускало під ногами ломаччя, назустріч сунули кущі й дряпали руки. Кавалерійська рушниця легко лежить у Горобенкових кулаках і коле темряву.

Просто перед лавою, як мур ворожої фортеці, — густий, похмурий гай. Він нащулився й мовчить. Ніби хоче ближче підпустити лаву, щоб потім одною чергою скосити враз. Ще крок наперед. Два кроки. Три. Густішають чагарі. Ось зараз бризне гай огнем. Цю мить... Ось...

Переступили зрубаний стовбур. Ось перший височезний дуб. Він заплутався гіллям між зорями, і чорний панцир стовбура зеленувате вилискує під місяцем. Дуб погрозливо мовчить, мов вартовий на чатах. "Ах, чого він мовчить!.. Швидше б уже".

Густо посунули назустріч дерева. Лава вступила до лісу й прискорювала ходу, майже бігла. Ліс стрепенувся й ожив.

Пронизливо тріщав, ламався під ногами хмиз, і боляче хльоскали по обличчю галузки. Темрява оповила гай, і не видати лави. Але Горобенко відчуває її всю, кожний її нерівний крок. Вона, як і Горобенко, хоче, щоб якось розрядилась ця неможлива гнітюча тиша, але гай мовчить.

Горобенко спіткнувся об якусь карлючку й мимоволі підскочив. Він звернув трохи вбік, ступив два кроки й... прикипів до місця. Перед ним долі жевріли вугольки... Хтось наспіх присипав багаття землею, але не встиг загасити. Трохи осторонь тьмяно вбирав у себе кволі вогники військовий казанок, а коло нього — зібгана солдатська шинеля.

Горобенко глухо сказав до лави:

— Тут огнище і шинеля...

В лаві зашепотіли й спинились.

Тріск на хвилину замовк.

Горобенко гаряче дивився на вугілля, що сумно вкривалось перед очима попелом і поволі загасало. Кортіло помацати шинелю. Тут допіру були вон й... Горобенко ступив на шинелю й штовхнув ногою казанка. Казанок слухняно перекинувся, і з нього на чобіт Горобенкові полилась вода.

Ззаду поспішно й заклопотано підійшов спішений Нестеренко. Він пожадливо уп'явся очима в багаття, і в очах на відповідь вуглинам заграла гостра посмішка.

— Бандочка була...

Нестеренко перекинув передком шинелю, потупсав коло багаття, мацаючи по землі підошвами, і склав дашком коло рота долоні:

— Комзвод! Цеп'ю вперьод...

Нестеренко побіг назад за стовбури.

Тепер, після багаття й покинутої шинелі, стало легше. Міцно стискали руки рушницю, й ноги твердо поспішали вперед. Десь неподалеку дорогою загупотіли коні. Відтіля; долетів Нестеренків голос і пропав між гіллям:

— Гвоздьов! З лєвого флангу...

Дерева порідшали. Засіріло передранкове небо. Знову виступили кущі і заважають іти.

Раптом на правому крилі бахнув постріл. За ним — другий. Ще раз.

— Бєгом, вперьод!!.

На правому крилі знову пачка пострілів. І стихло. Лава вибігла з гаю на стерню й відсапувала. Стало вже зовсім видно. Світало. Відкілясь узявся незадоволений Дробот. Хтось запитав його. Дробот махнув рукою і вилаявся.

— ...Втекли.

Сизий обрій даленів за могилою. Передранковий холодок дряпався за рукави й лоскатав спину.

З поля риссю під'їхав Нестеренко з Гвоздьовим. Нестеренко одсунув на потилицю кубанку й одкинув з чола чуб".

— Втекли, так-перетак!.. Тольки б ще три кавалеристи мені і — спіймав би гадів! На хутори, мабуть, подались. Нестеренко круто повернув кобилу і скомандував:

— Комзвод, стройся!

Оддалік на ріллі знову задзвенів тенором Гвоздьов. Хутко вишикувався загін і рушив до шляху. Вдалині під лісом парувала Ворскла й бовваніли за вітряками козіївські верби.

XXIII

Їх було шість. Шість найзаможніших козіївських багатіїв. Але віїдавались воші звичайними селянськими дядьками. Стомлені від роботи, посічені зморшками лиця, скуйовджені бороди й навіть замурзані сорочки. Були флегматичні в рухах і ніби цілком байдужі. Горобенко ніколи б не відрізнив їх серед бідняцької сіроми. Але Нестеренко вибирав їх старанно і заклопотано, мов шукав серед них племінних жеребців на парування. Він довго дивився в сільраді якісь списки, запитував принишклого писаря й мовчазного, приголомшеного голову, а потім з трьома партійцями ходив по хатах.

Каррота з Гвоздьовим пішла на хутори, і Нестеренко квапився покінчити з Козіївкою. Він швидко приводив до сільради заручника і поспішно вертався по інших. Уже п'ять заручнчків стояло коло ганку серед загону комунарів. Стояли вони насуплені й мовчазні. Ні одним словом не озвався ніхто з них до партійців, і в їхніх бородатих лицях годі було прочитати жах, здивування чи розпач. Стояли, не ворушачись, не переступаючи з ноги на ногу, мов дожидали начальства, що

розпікатиме їх за неплачені податки, за свавільні поруби в державному лісі, за випас на панському полі. Горобенко намагався не дивитись на них. Він розлігся на шпоришу в затінку під стіною сільради, поклав поруч себе кавалерійську рушницю й заходився крутити цигарку. Але тремтіли пальці, висипався на шкуратянку тютюн, і тоненький цигарковий папір корчився під пучками, не хотів скручуватись у дудочку. У грудях росло невпокоєння, тиснуло на серце й муляло в животі.

"Що за чорт! Я хвилююсь більше, аніж ці заручники", — подумав Горобенко і тоді вже не міг подолати себе.

"Майдан перед сільрадою й вулиці спорожніли. Тільки віддалік коло тину в остраху застигла бліда молодиця. Вона пригорнула скарлюченими руками до своєї спідниці двох заплаканих дітей, мов боялась, що їх однімуть у неї, і вперлась у тин. Десь на дальній вулиці несамовито кричала якась жінка. Той крик був такий розпачливий, а очі в цієї молодиці такі налякані, що здавалось, ніби то кричить і дивиться жахливими очима одна ця молодиця з дітьми, а той крик — то страшна луна, що б'ється об стінку на дальній вулиці й крає Горобенкові серце. Ах, цей крик, від якого тремтять руки й перевертається колесо в грудях! Ну, хай би ці дядьки теж кричали! Хай би дряпались, кусались, бились, тікали! Тоді б усе якось розв'язалось само собою. І цей ще Нестеренко, як навмисне, зволікає з тим шостим... Хоч би вже швидше!

Горобенко безнастанно затягувався цигаркою, а непокоєння в грудях росло, підпирало під саме горло. Одної цигарки було мало. Горобенко скрутив зараз же другу. Сонце мирно кидало на майдан перед сільрадою жмути світла й тепла. Немов нічого особливого не трапилось і нічого надзвичайного не буде. Пріло чоло й шия, на губи стікали солонуваті краплини брудного поту. А заручники з

непокритими головами стояли під самим сонцем і не затулялись від нього. І від цієї зовнішньої мирності й звичайності ставало Горобенкові моторошно. Він тоскно подумав: "Так, це не стрілянина з бандою в лісі. Це не війна зо всіма її відразами. Це... — І раптом пригадалось давнє Попельначенкове слово — "розправитись". Саме це воно. Наближається те, чого ждав, до чого мусив прийти, але яке ж воно страшне! — Їх розстріляють... — Горобенко боязко запитав себе: — Хто?.." — Але відповіді не треба. Це ж ясно — хто має розстрілювати...

На майдан вийшов із волосної пошти миловидий, з чорними довгими вусами поштовик. Він заклав за шнурований пасок руки й спокійно поглядав по сторонах. Йому набридли поштові справи з неможливими серпневими мухами в маленькій кімнаті пошти, і він вийшов передихнути.

Горобенко дивився на його біленьку охайну сорочку, велике чоло без зморщок під чорним зачесаним набік волоссям, і нараз спало на думку: "Щасливий! Йому не треба нікого вести, нікого вартувати... — Горобенко закрив на мить очі й зморщив до брів чоло. — Міняються влади, приходять денікінці, приходять червоні, потім банди, потім знову червоні, але то не обходить його. Він штемпелює листи, продає марки, записує зрідка перекази, видає решту, а надвечір іде купатись до Ворскли. Його ніяка влада не чіпає, і він збоку спостерігає собі події, наче читає в столичних газетах відділ кримінальної хроніки. І його життя — то тиха затока серед шторму революції. Щасливий поштовик!" — І, як хлопчикові, нишком захотілось Горобенкові піти з поштовиком до його хати, випити з ним шклянку чаю з малиною...

...З малиною? Може, ще, Костю, послухати, як він на гітарі грає?..

Ні. Те, що має статись, те мусить статись. Життя, нове життя, Костю, купується кров'ю, добувається смертю. Це новий, негласний суворий закон, якого не обійти. Ти ж сам знаєш це. К чорту ж усякі нерви й легкодухість!

З вулиці, збиваючи куряву, поспішно привели шостого. З-за пазухи розхристаної полотняної сорочки блищав на грудях маленький мідний хрестик. В густій, чорно-рудуватій, як мох, бороді заплуталась соломинка, маленькі гострі зіньки під скісними повіками полохливо бігали по партійцях, як зацьковані миші. Але, коли став він поруч інших заручників, одразу ж заспокоївся й зів'яв, мов повернувся додому після халепи.

Нестеренко видимо квапився. Він наспіх перебалакав із Попельначенком, забіг до сільради й за хвилину збіг назад спорохнявілими східцями. Розділив на дві частини загін комунарів, востаннє ще раз промовив щось до Попельначенка і тоді звернувся до заручників:

— Ну, двигайся!

Дядьки, як автомати, покірно рушили.

Це все промайнуло надзвичайно швидко, і, як він опинився в тому відділі комунарів, що вів за село заручників і чому саме він ішов поруч того шостого з мідним хрестом, Горобенко не пам'ятав і не здавав собі справи. Він тримав на ремені рушницю й намагався йти в одну ногу з переднім. Раптом знову уколов у груди й боляче закопирсав той самий божевільний жіночий крик:

— Ой, рятуйте!.. Матінко моя!.. Семене, та куди ж тебе?! Ой, боже ж мій!..

Вулицею бігла простоволоса жінка й розмахувала над головою руками. Дико й розпачливо клацала худими пальцями, мов, тонучи, ловила в повітрі незримі нитки. Її лемент дряпав уже і по конвою. Передній перед Горобенком переклав на друге плече рушницю, мотнув шиєю й прискорив ходу. Але заручники були спокійні, немов і не чули тих зойків. А жінка вже наздоганяла загін. Рвала на собі волосся й голосила, як над покійником.

— Ой, що ж мені робити!.. Ой, голівонько ж моя пропаща!..

Шостий заручник нарешті обернувся до неї. Промовив хрипко, але цілком спокійно:

— Іди, Катерино, додому... Жеребця того не продавай, а візьми в Карпа десять пудів пшениці, що перед Великоднем позичав...

Чи довго, чи недовго йшли — Горобенко не знав. Було узлісся невеликого гаю. Їх порозставляв сам Нестеренко. Уважно, щоб не помилитись. На два кроки один від одного. Потім одійшов назад, одсунув далеко на потилицю кубанку я вийняв із кишені великого годинника-цибулю.

— П'ятнадцять минут даю вам ще сроку... Можете молитись, співати, прощатись — як там кому... — Нестеренко недобре посміхнувся і пройшов уздовж заручників.

Горобенко не дивився на них. Він утопив у землю очі й скулився.

Щось важке навалилось на повіки, і страшенно свербить тім'я.

Зняти б кашкета й почухати. Ой, як свербить тім'я!.. Але Горобенко не рухався. Стояв застиглий і безвладний, буцімто не заручників мають зараз розстрілювати, а його.

Нестеренко поволі, великими кроками ходив перед мовчазним рядом дядьків і тримав на витягнутій долоні годинника.

— Десять минут осталось жити... Через десять минут коцну.

Не молились і не прощались заручники. Стояли, мов зачаровані, мовчки й непорушне. І від їхньої мовчанки ставало навкруги занадто тихо, аж жаско.

Нестеренко зупинився й помалу подивився на годинника.

— Восім минут іще...

Зненацька до Нестеренка підбіг відкілясь схвильований Дробот і зашепотів на вухо. Від хвилювання голос йому був різкий, і було чути його шепіт:

— Через брод банда переправляется. Вон там видать ее... Відділ стенувся і обернувся до річки. Нестеренко вихопив нагана й крикнув на ходу:

— За мною!..

Пробігли небагато — до піщаних кучугур за лозами. Комунари збились докупи й пильно вдивлялись уперед. В долині, вигинаючись на всі боки, полізла за далекі ліси Ворскла. Через брід справді переходило, не поспішаючи, якесь стовпище.

Нестеренко підкинув до чола "цейса".

— Корови переходять, і більше нічого?.. Тоже ще — паніку піднімать!.. — кинув роздратовано Дроботові і рвучко метнувся до узлісся.

— За мною!

Горобенко вискочив з іншими за лози. Він глянув тремтяче на узлісся і став. Там, під гаєм, стояли засуджені заручники на тих самих місцях, у тих самих позах... Там, під гаєм, нерухомо стояло шість засуджених, як шість живих смертей.

Тепер не ладнались комунари в шереr. Бігли щодуху навпростець, наче боялись, що заручники зараз зірвуться з місця й безповоротно втечуть. Хтось, не добігаючи, вистрілив, і ту ж мить за ним безладно запахкали постріли. Тоді Горобенко побачив, як крайній у сірому піджаці дико заревів, стрибнув у бік і розляпано побіг до гаю... Хтось упав там. Закричали ще два. І ось один розпатланий з розчепіреними руками біжить просто на партійців. Горобенко висадив усю обойму. Він прожогом цокнув ще раз затвором. Вистрибнула бляшанка. Магазинна коробка порожня... І тоді нараз він ясно побачив перед себе:

...Великі, роздерті жахом очі. На сорочці від бігу теліпається мідний хрестик. Зведена над головою рука. Зарикав...

Горобенко спинився, вхопився за цівку — мушка обдерла пальця — розмахнувся щосили і щільно заплющив очі...

Тоненько хруснуло попереду і захарчало. Щось мокре ляпнуло Горобенкові по руці. Він випустив цівку з рук і глянув.

Перед ним тулуб з розтрощеним черепом, як опудало, лунко гупнув на землю...

З боків пахкали постріли.

Горобенко помалу обернувся, перевів дихання й подався навмання.

Він не чув уже позаду ні криків, ні стогонів, ні Несторенкової команди. Стало одразу порожньо всередині і навіть по-особливому легко.

Тільки сонце пече в потилицю і свербить тім'я. Він кинув на пісок кашкета й тільки-но хотів застромити в чуба пальці, як очі впали на червону плямочку.

— Кров!..

Рука затремтіла, й вишнева краплинка блиснула на сонці. Посміхнулась сонцеві.

І тоді зненацька сильно-сильно в пам'яті промайнуло занадто виразне, мов зараз усе те сталось:

...Скривавлена сорочка Надина і на простирадлі іржава краплинка... Надина кров! Непорочна, чиста дівоча кров... Було тужно за тим, що не стало чогось без вороття, що набезвік розірвано вінок, і було до сліз радісно, що народилось щось нове, щось дуже інтимне, щось нерозлучне, рідне...

Горобенко сквапно витер об тужурку ту краплину крові, утер з лиця рукавом піт і закинув догори голову.

А вгорі, високо над землею пливли кудись у безкінечну далечінь блакитні тераси спокійного, безхмарного українського неба.

Київ, травень 1926 — березень 1927